

Litt. 40m

PERIODEN DER KLASSIEKE PHILOLOGIE

GRONDSLAGEN EENER GESCHIEDENIS VAN HET HUMANISME

RECTORALE REDE

UITGESPROKEN TE NIJMEGEN, 17 OCTOBER 1930
DOOR DR ENGELBERT DRERUP

Toen in het jaar 1516 Erasmus van Rotterdam te Bazel het Nieuwe Testament voor het eerst in het Grieksch uitgaf, was deze, naar slechte, jonge handschriften bewerkte uitgave, ondanks al haar gebreken een wereldhistorische gebeurtenis. Erasmus immers gold toen ten Noorden van de Alpen als de ongekroonde koning in het rijk van het humanisme. Hij was ook de man, die door zijn scherpe, dikwijls bijtende kritiek op kerkelijke instellingen en gebruiken voor de hervormingsbewegingen op godsdienstig terrein den bodem bereid had. Nu bood de Grieksche tekst van het Nieuwe Testament allen reformatoren, die het waagden een „gezuiverde” leer uit de oudste bronnen van het Christendom te reconstrueeren, welkomen steun in hun strijd tegen de op de Latijnsche vulgaat berustende traditie. En reeds in het volgend jaar, 1517, toen Luther den 31sten October aan de slotkerk van Wittenberg zijn 95 stellingen aansloeg, laaide de vonk van den godsdienst-opstand uit tot een vernielenden brand en daardoor verloor ook de eigenlijke Editio princeps van het Nieuwe Testament in het Grieksch zijn beteekenis. Deze was namelijk reeds vóór Erasmus in 1514 door kardinaal Ximenez in het Spaansche Alcalà de Henarez, in de zoogenaamde Complutensische Polygotte (deel V) gedrukt, maar kreeg pas in 1520 van de kerkelijke overheid verlof om te worden uitgegeven, daar de kerkelijke censuur haar bezwaren

— en, na hetgeen boven gezegd is, begrijpelijke bezwaren — niet zoo spoedig kon overwinnen.

Toen in het jaar 1508 een onbekende Griek bij Aldus Manutius te Venetië in de Editio princeps van de „Rhetores Graeci” ook de Poetica van Aristoteles voor het eerst in Griekschen tekst uitgaf — naar denzelfden zwaarcorrupten tekst was reeds in 1498 een zeer oppervlakkige Latijnsche vertaling van Giorgio Valla verschenen —, was dit niet minder een wereldhistorische gebeurtenis. Wel is waar van geheel anderen aard en teekenend voor de geheel andere geesteshouding, waarin men ten Zuiden van de Alpen, in het land van de wedergeboorte der klassieke Oudheid, stond tegenover de aan de Antieken ontleende ideeën. In de Middeleeuwen namelijk hadden de Artes liberales met de profane kunst in het algemeen ook de poëzie buiten hun kring gesloten, maar reeds Petrarca had hieraan een einde gemaakt door te verklaren, dat de poëzie boven alle andere kunsten stond en ze alle omvatte¹⁾; en reeds in hetzelfde jaar, waarin de Poetica van Aristoteles voor het eerst verscheen, schilderde Rafaël op het plafond van de Stanza della segnatura onder de allegorieën van de vier faculteiten, die het hoogere geestesleven der menschheid belichamen, naast theologie, filosofie en rechtsgeleerdheid als vierde ook de poëzie, wier voornaamste vertegenwoordigers hij op den Parnassus een plaats gaf rond Apollo en de negen Muzen. Dit is het symbool van een overwegend aesthetische kultuur, zooals deze in de Italiaansche Renaissance overheerschte, terwijl het meer kille, kritische Noorden uit de pas ontdekte schatten der Antieken niet op de eerste plaats een verrijking zocht te winnen aan aesthetische, maar aan ethische en religieuze levenswaarden.

I. § 1. Dit inzicht wijst ons ook den weg, dien wij volgen moeten, om de nieuwe principen, waarop toen de wetenschap der klassieke Oudheid werd opgebouwd, in hun wezen te begrijpen en te onderscheiden. De eerste Italiaan, die in zijn moedertaal dichtte, *Dante Alighieri* (gest. 1321) had nog de Romeinsche Oudheid in zich voelen leven en daarom, niet om zuiver aesthetische redenen, den Romein Vergilius, heel de Middeleeuwen door een populaire figuur, voor zijn innerlijk diep doorleefden tocht door hel en vagevuur tot gids genomen; daarom ook heeft hij „naast de heilbrengende leer der Kerk

nog een tweede, een antieke geloofswereld het aanschijn kunnen geven, die den Olympus in hooger sferen hief" 2). Reeds bij *Petrarca* (1304—1374), die in zijn kluis de oude schrijvers las en excerpeerde, valt in deze innerlijke samenhang duidelijk een kloof, die overbrugd moest worden, waar te nemen : hem voerden vooral *Vergilius* en *Cicero's Rhetorica* tot een nieuwe, en wel aesthetische opvatting van de Oudheid, waarin voorloopig nog de Latijnsche literatuur, om de volmaaktheid van haar vorm het model van stijl, de eereplaats innam, terwijl daarentegen de inhoud van die literatuur in het begin nog weinig waardeering vond. Het Latijn werd de algemeene, klassieke taal van dien tijd en schiep zoo de mogelijkheid, ook in vormschoonheid met de Ouden zelf te wedijveren. *Petrarca* en zijn eerste navolgers, een *Boccaccio* (1313—1375) en *Coluccio Salutati* (1330—1406), een *Niccolò de' Niccoli* (1363—1437) en *Poggio* (1380—1459), zijn er dan ook vooral op uit, de verloren schatten der klassieke literatuur in Italië zelf en daarbuiten weer op te sporen, om zoodoende een steeds volmaaktere kennis, niet op de eerste plaats van de Oudheid zelf, maar van haar woorden en stijlkunst te verwerven ; „historisch-philologische belangstelling is bij het opsporen en verspreiden van de oude literatuur niet in het spel geweest" 3). En dit geldt voor al de verschillende humanistenkringen, die, met name aan de groote vorstenhoven van Italië, zich vormden.

Werd ook al spoedig deze overtuiging van de superioriteit der oud-Romeinsche literatuur algemeen, toch had reeds *Petrarca* een hevig heimwee in zich megedragen naar de literaire wonder-tuinen der Grieken. Immers, de Romeinen zelf hadden de Grieksche literatuur gaarne als hun voorbeeld beschouwd en nagevolgd : de glorie van zijn bibliotheek vormden dan ook *Homerus* en *Platohandschriften*, ofschoon hij ze zelf niet lezen kon, daar het met zijn Grieksche studies bij den Calabrischen monnik *Barlaam* (ongeveer 1340) nooit verder dan tot een eerste begin gekomen was. Bij zijn jongeren tijdgenoot *Boccaccio* staat het daarmee reeds anders. Op aansporen van *Petrarca* in ongeveer 1360, kreeg deze als reeds volwassen man, in Florence van een leerling van *Barlaam*, *Leonzio Pilato* (gest. 1367) degelijk onderwijs in het Grieksch. Bovendien werd ook Italië nu steeds meer overstromd door Grieksche geleerden, die niet

slechts vele resten van de oude Grieksche literatuur in manuscript meebrachten, maar ook de kennis der Grieksche taal en daarmee der Grieksche literatuur in breeder kring verbreidden. Toen de verovering van Constantinopel door de Turken (1453) het laatste bolwerk van de Grieksche kultuur in het Oosten vernietigde, bereikte deze vloed zijn grootste sterkte en nu werd — als eens in den tijd van het Romeinsche Atticisme — voor een paar generaties in het Westen een nieuw geestesrijk gesticht, door Griekschen geest beheerscht. Zoo o.a. *Manuel Chrysoloras* (ca. 1350—1415) en *Georgios Gemistos Plethon* (ca. 1356—1450), *Bessarion* (1395 of 1403—1472) en *Theodoros Gaza* (ca. 1400—1475), *Demetrios Chalkondyles* (1424—1511) en *Konstantinos Laskaris* (1434—1501), *Ianos Laskaris* (1445—1535) en *Markos Musuros* (ca. 1470—1517), om slechts eenige van de meest belangrijke figuren te noemen; uit hun kringen zijn ook de eerste Grieksche grammatica's in het Westen voortgekomen ⁴).

Rond den overgang van de 15e naar de 16e eeuw was het de trots der Italiaansche humanisten met deze Grieksche dragers eener nieuwe beschaving ook Grieksch te kunnen spreken. Zoo had in 1500 de beroemde boekdrukker *Aldus Manutius* (1449—1515) te Venetië een nieuwe Akademie gesticht, die zich tot taak stelde iedere maand een „goeden schrijver”, natuurlijk een klassieken, uit te geven. Volgens de in het Grieksch gestelde statuten dezer Akademie mochten de leden hun besprekingen alleen in het Grieksch voeren, terwijl voor overtredingen van dezen regel straffen waren vastgesteld; ook noemden de Italiaansche leden van dezen kring zich met Grieksche namen. Toen Erasmus in 1508 voor de uitgave van een tweeden druk zijner „Adagia” acht maanden te Venetië verbleef, is hij ook lid van deze Akademie geweest en heeft ons een zeer aanschouwelijk beeld geteekend van de discussies, die hier gehouden zijn over de kwestie, hoe het Grieksch oorspronkelijk werd uitgesproken ⁵).

Maar het wezen van het oudere Italiaansche humanisme heeft ook door deze Grieksche invasie geen belangrijke veranderingen ondergaan. Wel had een *Flavio Biondo* (1388—1463) over de oudheden en de geschiedenis van Rome en Italië, die reeds een Cola di Rienzi boeiden en een Petrarca zijn verlangen naar de

grootheid van het oude, republikeinsche Rome in welluidende verzen deed neerleggen, zijn omvangrijke werken geschreven en een oproep gedaan tot redding en herstel van de vervallen monumenten der antieke wereld. Wel was aan *Lorenzo Valla* (1407—1457), die ook door Latijnsche vertalingen Thucydides en Herodotus voor breedere kringen toegankelijk maakte, het begrip van de historische zekerheid en daarmee het wezen van de historische kritiek klaar geworden en had dit inzicht het hem reeds in 1440 mogelijk gemaakt, de zoogenaamde „Donatio Constantini” van het paleis van Lateranen en daarmee van een Kerkelijken Staat op juridische, taalkundige en historische gronden als een vervalsching te bewijzen, had diezelfde kritische geest hem ook in scherpe tegenstelling gebracht met de Aristotelici van zijn tijd, die zwoeren bij het woord des meesters, had hem zelfs tot een stijl- en tekstkritiek der Vulgata van het Nieuwe Testament in haar betrekking tot het Grieksche origineel geleid. Wel had men in de door Cosimo de' Medici (1438) gestichte Platonische Academie niet alleen den laatsten Neoplatonicus *Gemistos Plethon* als een tweeden Plato vereerd, maar ook den echten Plato en den stichter van het Neoplatonisme Plotinus vertaald en verklaard. Maar ondanks de bemoeiingen van den eersten voorzitter dezer Akademie *Marsilio Ficino* (1433—1499) en van den phantastischen mysticus *Pico della Mirandola* (1463—1494) had dit platonisme niets anders bereikt, dan het toch reeds geschokte aanzien van den vorst der Scholastiek, Aristoteles, nog meer te ondermijnen. Aan de geestesstrooming echter, die in het doen herleven van een antiek schoonheidsideaal in literatuur en kunst haar laatste doel zag, een andere richting te geven, is door dit alles evenmin gelukt als door de verrijking der materiele kennis op het gebied van geschiedenis en geographie, botanica en zoölogie, mathematica en mechanica, uit de Grieksche schrijvers geput : dankbaar heeft men dit alles aanvaard, maar men bleef de waarde der klassieke literatuur afmeten naar den vorm, niet naar den inhoud. Ja, de in hoofdzaak aesthetische waardeering van de erfenis der Klassieken werd zelfs niet beslissend beïnvloed door de worsteling om de vrijheid der individueele menschelijke persoonlijkheid, waar de herleving der Oudheid ten slotte op uitliep.

Wordt ons nu hierdoor de bijna revolutionaire werking van

de Aristotelische Poetica begrijpelijk, waardoor de Stagirit „op de puinhoopen van zijn Logica en Metaphysica als een phoenix verjongd herrees, nu als heerscher in het rijk der kunst”⁶⁾, zoo zien wij van den anderen kant toch ook, dat het Italiaansche humanisme hiermee zijn hoogtepunt reeds overschreden heeft. De toevloed van Grieksche geleerden uit het Oosten is tot stilstand gekomen en daarmee heeft ook het onmiddellijk contact met een Grieksche wereld, die nog de laatste resten van een oude, groote traditie bewaard had, zijn levenwekkende kracht verloren. De literaire schatten zoowel van de Grieksche als van de Romeinsche Oudheid zijn nu bijna alle teruggevonden, in zoover ze tenminste de Middeleeuwen hadden overleefd, en van af 1465 door de kunst van Gutenberg⁷⁾ breeder kringen toegankelijk gemaakt: reeds kort na 1500 zijn de Latijnsche *Editiones principes* zoo goed als alle verschenen. Voor de Grieksche, waarmee men later begon — het eerste gedrukte Grieksche boek, de grammatica van Konstantinos Laskaris, tusschen 1460 en 1470 ontstaan, kwam in 1476⁸⁾ van de pers — zal dit echter pas tegen 1600 het geval zijn. Maar met de groote Italiaansche drukkerijen, vooral die van Aldus Manutius, beginnen na diens dood (1515) ook andere aan dezen kant van de Alpen te concurreeren, vooral in Bazel Amerbach, Froben, Cratander, Herwagen, Oporinus e.a., in Parijs en Genève de drukkersfamilie Estienne (Stephanus), in Leuven Rescius, in Antwerpen Plantijn en nog vele andere. In Italië daarentegen berokkent de Sacco di Roma (1527) ook aan de schoone kunsten en wetenschappen aanzienlijke schade.

§ 2. Het zwaartepunt van de humanistische beweging had zich intusschen van Italië naar het Noorden verplaatst, waar tevens deze beweging in een tweede periode van haar ontwikkeling door een nieuwen geest bezield wordt.

Reeds in 1473 was de Spanjaard *Antonio van Lebrixa* (Nebrissensis: 1444—1513), na twintig jaar studie in Italië, als apostel der nieuwe beschaving naar Spanje teruggekeerd, waar hij eerst in Salamanca, later in Alcalà een vruchtbare werkzaamheid ontplooid; ook in het buitenland, vooral in den kring van Erasmus, vond hij waardeering en heeft in zijn opvolgers, als *Vergara*, *Sanchez* (Sanctius), *Nuñez* (Nunnesius), voor het zestiende-eeuwsche Spanje een voorname plaats in de

humanistische beweging verworven. Zonder de werkzaamheid van Antonio is ook de reeds boven genoemde Komplutensische Polyglottebijbel ondenkbaar. Vanaf 1531 koos ook de Vlaming Nikolaas Cleynaerts (Clenardus: 1493/4—1542) Spanje en Portugal tot vaderland; hij leverde in zijn in 1530 te Leuven verschenen „Institutiones in linguam Graecam” de Grieksche grammatika, die in de 16e en 17e eeuw het meest gebruikt en in omwerkingen nog tot in 1783 gedrukt werd⁹⁾.

Ongeveer in dienzelfden tijd gaat ook Frankrijk zijn plaats in het humanisme innemen. Kort na 1450 had hier reeds de Italiaan Gregorio Tifernas (ca. 1415—1466), door Chrysoloras gevormd, verlof gekregen om aan de Universiteit van Parijs Grieksch te doceeren. Door hem en later door Georgios Hermonymos zijn ook Reuchlin, Erasmus en Budé in de studie van het Grieksch ingeleid, dat hier in de jaren 1508—1513 op aanbeveling van Erasmus door den lateren kardinaal Hieronymus Aleander (1480—1542) onderwezen werd. Omstreeks 1500 zien wij ook den eersten geboren Franschman als humanist optreden, nl. Guillaume Budé (Budaeus: 1467—1540). Deze legde, steunend op den voorarbeid van Lorenzo Valla, in zijn voornaamste werk, de „Commentarii linguae Graecae” (1520) den grondslag voor het verklaren van de termen in het Grieksche en Romeinsche recht en vatte aldus de exacte studie van het Romeinsche recht weer op. Hem volgde een rij schitterende geleerden, die gedurende de 16e eeuw Frankrijk tot een middelpunt van het humanisme gemaakt hebben. Aan de spits staat de Italiaan Julius Caesar Scaliger (1484—1558), in Riva aan het Gardameer geboren, die in 1529 als lijfarts van den bisschop zich te Agen aan de Garonne vestigde: zijn philologisch jeugdwerk „De causis linguae Latinae” (1540) is de eerste poging om het Latijn logisch-psychologisch te verklaren, terwijl zijn posthume „Poetice” (1561) voor de Franschen het standaardwerk van hun wereldbeheerschend Klassicisme geworden is. Naast hem zien wij Etienne Dolet (1509—1546) van Orléans, die, evenals Scaliger, het zuivere Ciceronianisme tegen Erasmus verdedigde. Orléans was in dezen tijd een belangrijk centrum geworden niet alleen van de humanistische studies, maar ook van de Hervorming: de Zwabische Hellenist Melchior Volmar (1497—1561) had daar al vroeg Luther's leer gebracht en voor

deze leer in *Théodore de Bèze* (1519—1605), geboren in Bourgogne, een volgzaam leerling gevonden, die niet alleen een knap Graecist, maar tevens, na den dood van Calvijn, in Genève sinds 1559 het geestelijk opperhoofd der Calvinisten en de organisator van de Universiteit aldaar is geworden¹⁰). Verder moeten hier genoemd *Pierre de la Ramée* (Petrus Ramus : 1515—1572), die reeds in zijn magisterthesis (1536) in jeugdigen overmoed de autoriteit van Aristoteles had aangevallen¹¹), *Adrien Turnebus* (1512—1565), *Jean Dorat* (ca. 1502—1588) en *Denys Lambin* (1520—1572); de fijnvoelende Latinist *Marcus Antonius Muretus* (1526—1585), die, uit Frankrijk verdreven, eerst in Venetië (1555) en Padua, later in Rome (1563) een toevluchtsoord vond; ten slotte het philologisch „driegesternte van de allereerste grootte”¹²) *Henri Estienne* (Henricus Stephanus : 1531—1598), wiens geweldige „*Thesaurus Graecae linguae*” (1572) dikwijls herdrukt, maar ook thans nog niet door iets beters vervangen is, zijn schoonzoon *Isaak Casaubonus* (1559—1614), die vanaf 1610 in Engeland verbleef, waar hij ook zijn onrustig leven eindigde, en eindelijk de grootste onder hen : *Joseph Justus Scaliger* (1540—1609), de zoon van Julius Caesar Scaliger, die sinds 1593 het sieraad vormde van de jonge Leidsche Universiteit. En dit zijn nog slechts de namen der beroemdste philologen, die Frankrijk in de 16e eeuw een eereplaats in de geschiedenis onder wetenschap hebben verzekerd.

In dezen tijd staat echter Duitschland op dezelfde hoogte als Frankrijk. Onder politiek en cultureel opzicht behooren in die dagen ook de Nederlanden tot Duitschland gerekend te worden. En wel kunnen we hier onderscheid maken tusschen een Nederduitsch-Rijnsch humanisme, waarvan het uitgangspunt ligt in de tegenwoordige Nederlanden, maar dat zijn invloed tot aan den Boven-Rijn uitstrekt, en een minder geconcentreerd Opperduitsch humanisme, dat spoedig ook Midden-Duitschland binnen zijn invloedssfeer opneemt.

Zoo heeft bijvoorbeeld in Neder-Duitschland de Groninger *Roelof Huysman* (Rudolphus Agricola : 1443—1485), die, na zijn studies te Deventer, Erfurt, Leuven en Keulen, vanaf 1468 in Italië, vooral door de studie van het Grieksch onder leiding van Theodoros Gaza, humanist was geworden, na zijn terugkeer

naar Groningen (1479) ook zijn ouderen vriend *Alexander Hegius* (1433—1498 : uit Heek in het Munstersche), rector van de school te Deventer, voor het humanisme gewonnen, in de laatste jaren van zijn leven echter een leerstoel aan de Universiteit van Heidelberg aangenomen. Wie *Agricola* noemt, denkt ook onmiddellijk aan *Desiderius Erasmus* van Rotterdam (1466/7—1536). Ook deze, in verschillende scholen der broeders, het eerst in die van Deventer, opgevoed en in Parijs, later in Italië in het Grieksch onderwezen, heeft wel „door zijn literaire en persoonlijke alomtegenwoordigheid tot de verbreiding van het humanisme in het algemeen en van de kennis van het Grieksch in het bijzonder meer bijgedragen dan wie ook”¹³); maar oogenblikken van rust in zijn rusteloos leven vond hij toch in het Engelsche Cambridge (1509—1514), dan in het vaderlandsche Leuven, waar hij in 1518 het Collegium Busleidanum of trilingue stichtte, eindelijk vanaf 1521 aan den Boven-Rijn in Bazel, en, nadat hier de Hervorming was uitgekomen, vanaf 1529 in Freiburg in Breisgau. Zoo hebben ook de scholen van de „*Broeders des gemeenen levens*”, door Geert Groote gesticht en onder Hegius voor het humanisme gewonnen, niet alleen in de Nederlanden, maar ook aan den Beneden-Rijn en in het Munstersche het zaad van het humanisme uitgestrooid : in Münster¹⁴) stond deze beweging onder leiding van *Rudolf von Langen* (1438—1519) en van Hegius' leerling *Murmellius* (1480—1517). Door hun leerling *Ludwig Dringenberg* (1441—1477) hebben zij echter reeds lang vóór Erasmus het ontluikende humanisme ook naar den Boven-Rijn overgeplant ; onder hem werd de Latijnsche school te Schlettstadt in den Elzas een brandpunt der nieuwe beschaving ; bekende philologen en paedagogen als *Jacob Wimpeling* (1450—1528) in Straatsburg en *Beatus Rhenanus* (1485—1547) in Schlettstadt zijn uit deze school voortgekomen. 't Was alweer een school der broeders en wel die te Luik, waar *Johannes Sturm* (1507—1589) zijn eerste opleiding heeft ontvangen. Nadat deze in Leuven en Parijs ook Grieksch had gestudeerd, heeft hij sinds 1537 het humanistische modelgymnasium in het toen nog Duitsche Straatsburg gereorganiseerd en tot 1581 geleid. Ten slotte moet hier nog de Latinist *Justus Lipsius* (1547—1606, dus reeds op het einde dezer eeuw : uit Issche bij Brussel), de glorie van de Leuvensche

Universiteit, genoemd worden, die in Keulen en Leuven studeerde, na een verblijf van meerdere jaren in Italië in 1572 professor te Jena werd, in 1574 naar Keulen, in 1576 weer naar Leuven ging en in 1579 een leerstoel in de geschiedenis aan de pas gestichte, gereformeerde Leidsche Universiteit aannam, om echter in 1591 te Mainz weer tot het geloof zijner kinderjaren terug te keeren en de rest van zijn leven in zijn vaderland aan de Leuvense Universiteit te wijden. Naast Lipsius valt hier nog de typische figuur op van den antiquarius en numismaticus *Stephan Wynants Pighius* (1520—1604) uit het Noordnederlandsche Kampen, die vele jaren in Italië, vervolgens als secretaris van kardinaal Granvelle in Brussel werkzaam was en vanaf 1574 zijn dagen als kanunnik in het Nederrijnsche Xanten doorbracht: in Italië gaf hij den op archaeologisch gebied bekenden *Codex Pighianus* in het licht; uit zijn laatste levensperiode in Xanten dateert zijn uitgave van *Valerius Maximus* (1585) en daar ook heeft hij in zijn „*Annales Romanorum*” (1599—1615) de beambtenlijsten als grondslag voor een betrouwbare indeeling der Romeinsche geschiedenis gegeven.

Naast dit Nederduitsche (d.w.z. Nederlandsch-Rijnsche) humanisme staat het Opperduitsche. Onder de eerste vertegenwoordigers daarvan is *Johannes Reuchlin* (1455—1522) de bekendste. Nadat deze zich te Bazel onder leiding van den Griek *Andronikos Kontoblakas*, dan te Parijs onder *Hermonymos* en ten slotte op zijn talrijke reizen naar Italië in het Grieksch had bekwaamd, heeft hij het grootste deel van zijn leven in de rechterlijke loopbaan doorgebracht in Zwaben, maar bekleedde in zijn laatste jaren toch een professoraat te Ingolstadt en later te Tübingen, nadat zijn naam reeds tot een strijdleus van het humanisme was geworden tegen de stervende scholastiek, die in de Keulsche Dominicanen niet bepaald schitterende verdedigers vond. Naast hem verdient hier genoemd te worden zijn jongere tijdgenoot *Conrad Celtis* (1459—1508), die in Frankenland geboren was en te Keulen had gestudeerd, de „dolende ridder van het humanisme in Duitschland”¹⁵), die als professor aan de Weenske Universiteit (1497), waar hij ook de studie van het Grieksch invoerde, eindelijk tot rust kwam. De meest bekende humanist echter uit dezen kring werd een achterneef van Reuchlin, Luther's strijdmakker *Philip Melancton* (Schwarzerd:

1497—1560), die het Zuidduitsche humanisme in 1518 van Heidelberg en Tübingen naar Midden-Duitschland, naar de Universiteit van Wittenberg, overbracht en door zijn humanistische reorganisatie van het hooger onderwijs in het protestantsch geworden Noord-Duitschland zich — en voor dit gedeelte van het land terecht — den eere naam van „Praeceptor Germaniae” verworven heeft. Nog vele andere namen van beroemde humanisten ontmoeten wij in deze en de volgende generatie, waaronder, om slechts een paar van de meest uitstekenden te noemen, mannen als *Eobanus Hessus* (1488—1540) in Erfurt en Marburg, zijn leerlingen *Jakob Miccyllus* (Molsheim: 1503—1558) in Frankfurt en Heidelberg en *Joachim Camerarius* (Kammermeister: 1500—1574) in Nürnberg, Tübingen en Leipzig; Sturm's leerling *Martin Crusius* (1526—1607) in Tübingen, die weer voor het eerst het in het Westen bijna geheel op den achtergrond geraakte Grieksche Oosten in nauwer contact met de Westersche geleerden zocht te brengen, en den leerling van Miccyllus *Wilhelm Xylander* (Holtzmann: 1532—1576) in Heidelberg; Melanchton's leerling *Hieronymus Wolf* (1516—1580) in Nürnberg en Augsburg, die zich voor Isocrates en Demosthenes, Suidas en de Byzantijsche historici groote verdienste verwierf, en diens leerling *David Hoeschel* (1556—1617) in Augsburg, die de „Bibliotheek” van den patriarch Photios weer uit de vergetelheid opdiepte. Ten slotte nog tegen het einde van deze eeuw de vroegere medewerker van Henricus Stephanus, *Friedrich Sylburg* (1536—1596) in Frankfurt aan den Main en Heidelberg en, als nabloeier, de uitgever van Pindarus *Erasmus Schmidt* (1570—1637) in Wittenberg.

De beteekenis van dit groot aantal wetenschappelijke werkers in Frankrijk en meer nog in Duitschland is niet moeilijk te schatten, als men daarnaast aan den eenen kant de wetenschappelijke kracht in het oude humanistenland Italië ziet afnemen, anderzijds de opkomst van het humanisme in Engeland aanschouwt, waar, ondanks de werkzaamheid van Erasmus in Cambridge, voorloopig nog slechts weinige mannen als philoloog een internationale bekendheid verwierven. Op de eerste plaats heeft hier *Thomas Linacre* (1460—1524), een neef en leerling van den reeds humanistisch gevormden Benediktijn William Selling in Canterbury, door de publicatie van natuurweten-

schappelijke en medische geschriften der Grieken zich als medewerker van Aldus onderscheiden. In dit verband mag hier ook de bekende schrijver van de „Utopia” *Thomas Morus* (1478—1535) genoemd worden. In 1542 ontketende daarop de poging van eenige jonge professoren, *Thomas Smith* en *John Cheke*, om de door Erasmus in 1528 voorgestelde wijziging der schooluitspraak van het Grieksch voor de eerste maal praktisch door te voeren, een academisch oproer, dat wel voorloopig door een scherp edikt van den kanselier der Universiteit, *Stephan Gardiner*, bisschop van Winchester, werd onderdrukt ten gunste van de traditioneele nieuw-Grieksche uitspraak, maar toch in een lang en breed gevoerde briefwisseling tusschen de voornaamste geleerden, die in het geval betrokken waren, de eerste literaire kontroversen in het leven riep over het probleem van de Grieksche uitspraak en daarmee over essentiele grondslagen van de taalwetenschap¹⁶). Maar over het geheel genomen is Engeland, waar toch reeds *Chrysoloras*, *Aeneas Silvius* en *Poggio* voor de zaak van het humanisme hadden geijverd, tot in de 17e eeuw slechts receptief gebleven: pas *Thomas Gataker* (1574—1654) was het, die door zijn uitgave met kommentaar van *Marcus Aurelius* (1652) de eerste oorspronkelijke bewerking van een klassieken auteur in Engeland leverde¹⁷).

Uit hetgeen wij tot dusver gezien hebben, volgt nu ook een gewichtige algemeene conclusie: men kan niet zeggen, zooals tegenwoordig algemeen gebruikelijk is, dat in de 16e eeuw Frankrijk het centrum was van de philologische wetenschap, en dus op de Italiaansche periode van het humanisme in de 15e een Fransche in de 16e eeuw laten volgen, waarbij dan de ontwikkeling in de andere landen als bijkomstig kan worden beschouwd. Het is daarentegen evident geworden, dat in werkelijkheid, na het tot een enkel land beperkte humanisme van de 14e en 15e eeuw, deze ontwikkeling van af het einde van de 15e en heel de 16e eeuw door een verschijnsel in het geestesleven is, dat een éénheid vormt en daarom ook gemeenschappelijke kenmerken draagt. Vooreerst van den buitenkant bezien: het humanisme is internationaal geworden. Maar dit internationale humanisme is ook van aard veranderd; want de door het Italiaansche vroeghumanisme gehuldigde aesthetische opvatting, die ook toeliet de overgeleverde teksten met souvereine

willekeur te behandelen, moest in het koelere Noorden grootendeels plaats maken voor een meer kritische beschouwingswijze, die tevoren in het vroeghumanisme door enkele zeer scherpzinnige geesten slechts van uit de verte, als bij ingeving, was aangevoeld en vermoed. Al onttrekt men zich in het Noorden niet aan den aesthetischen invloed der oude literatuur en kunst, wat men hier op de eerste plaats nastreeft, is toch een meer nauwkeurig taal- en zaakkundig inzicht in de klassieke schrijvers en, waar de overlevering bedorven schijnt, een objectieve verbetering van den tekst door nauwkeurige bestudeering van den betreffenden auteur. Zoo heeft men nu hier niet alleen met een bewonderenswaardige belezenheid, die aan de beste tijden der philologie in de Oudheid zelf, aan een Eratosthenes en Aristarchus herinnert, de klassieke schrijvers geëmend en gecommenterd, maar ook gepoogd met kritisch geschoold oordeel echt en onecht te scheiden, verloren geschiedbronnen te reconstrueeren, geschiedkundige ontwikkelingen op te sporen en na te gaan en daarmee wetenschappelijk den grondslag voor een diepere kennis van de Oudheid gelegd. In één woord: het aesthetisch humanisme van de 15e eeuw is nu een wetenschappelijk humanisme, is philologie geworden. En hierbij geldt thans ook de behandeling van het Grieksch als de eigenlijke waardemeter.

Beschouwen wij nu het humanisme van de 16e eeuw in zijn geheel, dan komt bij dit alles nog een derde, niet minder gewichtige factor: men wordt zich nu ook de kracht van de humanistische studies om den geest, ja heel den mensch te vormen, steeds beter bewust. Zoo wordt nu de vorming der jeugd, die door de vroegere humanisten als een hoogst persoonlijke kunst was beoefend, op grond van de klassieke overleveringen, vooral van Quintilianus, vastgelegd in paedagogische systemen, die, eenmaal uitgewerkt, het humaniseeren van het eigenlijke onderwijs zeer vruchtbaar hebben beïnvloed. Erasmus en de Spanjaard *Juan Luis de Vivès* (1492—1540), die door Erasmus te Leuven voor het humanisme gewonnen en in Brugge werkzaam was, zijn de klassieke meesters van dit paedagogisch humanisme, waarin uit den aard der zaak wederom aan het aesthetisme een ruimere plaats moest worden ingeruimd. De vrij- en breedopgezette leer van deze meesters is echter door de virtuozen der opvoedkunde, vooral door Sturm in Straatsburg,

dikwijls formalistisch binnen engere grenzen gedrongen, doordat zij de belangrijkheid der rhetorica en daarmee de imitatio der Ouden als zoodanig, voornamelijk weer in hun schoonen stijl-vorm, op den voorgrond stelden ; en op dezen grondslag is ook opgebouwd het opvoedkundige standaardwerk voor de katholieke scholen van dien tijd, de „Ratio studiorum” der Jezuiten (1599), die, nog geheel door het formalisme van het latere humanisme beheerscht, deze opvatting, theoretisch tenminste, ook tegenwoordig nog huldigt, al heeft zij ook in de praktijk reeds in de 18e eeuw zich aan de eischen van een nieuwen tijd moeten aanpassen¹⁸).

Waar de belangstelling in zoo velerlei richting uiteengaat, kan het geen verwondering wekken, dat ook in de verschillende landen het humanisme van dezen tijd zich in verschillende vormen voordoet, toch zonder dat daardoor de groote lijnen van het geheel vervagen. In Italië heeft ook verder het aesthetisme, nu door de Poetica van Aristoteles op steviger grondslag gevestigd, de opvatting der meesten bepaald, zooals trouwens in het algemeen bij de Romaansche volkeren tegenover het meer kritische, verstandelijk aangelegde Noorden de door het gevoel beheerschte aesthetische richting de overhand heeft. Geen wonder, dat de handboeken der poëzie, in dezen tijd ontstaan, hier ook op de poëzie zelf een beslissenden invloed hebben uitgeoefend. „Terwijl een Ariosto, wien de Poetica van Aristoteles nog onbekend was, in zijn 'Orlando furioso' (1516, definitieve vorm 1538) zonder zich om poëtische theorieën of voorschriften te bekommeren, zijn stof nog geheel vrij had kunnen behandelen, die hij in een reeks van afzonderlijke, op zich zelf staande vertellingen bewerkte, levert reeds Torquato Tasso in zijn 'Gerusalemme liberata' (1575) en meer nog in de zoo ongelukkig uitgevallen omwerking daarvan, zijn 'Gerusalemme conquistata' (1593), het typisch voorbeeld van een dichtkunst, die zich meer en meer naar het homerisch model oriënteert en — naar de regels der Poëtië — het volmaakte 'klassieke' epos meent te scheppen”¹⁹). Daarnaast echter heeft het wetenschappelijke humanisme, de philologie, nu ook in Italië zijn intocht gedaan, zoodat ook dit land in het kader past van de zestiende-eeuwsche klassieke wetenschap. De geleerden, die Italië in dezen tijd heeft voortgebracht, zijn niet om hun aantal,

maar wel om hun beteekenis belangrijk: een *Pietro Vettori* (Victorius: 1499—1585) en een *Francesco Robortelli* (1516—1567) hebben niet alleen door een gelukkigen greep nog belangrijke gedeelten van de Grieksche literatuur ontdekt en voor de eerste maal uitgegeven, maar ook door een nauwgezet — voor hun tijd nauwgezet — gebruik der handschriften en door bezonnen kritiek vele schrijvers, o.a. ook de *Poetica* van Aristoteles, wetenschappelijk bewerkt; een *Fulvio Orsini* (1529—1600) heeft de eerste Ikonographie (1570) en de eerste verzameling van de fragmenten der Romeinsche geschiedschrijvers (1595) tot stand gebracht, een *Carlo Sigonio* (ca. 1524—1584) met zijn „*Fasti consulares*” (1555) en 20 boeken „*Historiae*” (1578) reeds „den weg van antiquarius tot historicus gevonden”²⁰).

Zijn klassieke formuleering krijgt het aesthetisme van dien tijd in Frankrijk door de „*Poetice*” (1561) van *Julius Caesar Scaliger*, voor wien Aristoteles in theorie nog wel „de eeuwige dictator in het rijk aller schoone kunsten” blijft, maar praktisch niet meer de gids, wiens leiding onvoorwaardelijk moet worden gevolgd. In het bijzonder toont zich dit in de waardeering van Homerus, die voor den Stagiriet het onovertrefbaar model van alle poëzie beteekende, terwijl hoofd en hart van den door den Franschen geest sterk beïnvloeden Italiaan sprak voor Vergilius, het groote voorbeeld aller Renaissancedichters. Het gevolg was, dat hij met kritische oogen ging kijken op Homerus, bij wien, volgens hem, de geniale dichterlijke idee weliswaar grootsch, kunst en uitwerking der inspiratie echter ruw en grof was; onze tweede natuur daarentegen, waarin wij het model bezitten voor alles, vinden wij in Vergilius, die als „kunstdichter” Homerus in ieder opzicht overtreft, „zooals een deftige dame een dom vrouwtje uit het volk”²¹). Dat is de weg, dien bij de Franschen èn de theorie der dichtkunst èn de poëzie zelf hebben gevolgd, tot *Charles Perrault* in de z.g. „*Querelle des anciens et des modernes*” (1687) aan Homerus, door Boileau nog in liefdevol begripen vereerd, den beslissenden slag toebreacht²²). Het is ook de weg, die in de „*Conjectures académiques*” (1664) van den *Abbé d'Aubignac* tot de eerste kritische Homerus-theorie heeft gevoerd, waarbij voor de eerste maal, al was het nog slechts naar dilettanten-methode, zelfs het bestaan van een

werkelijken dichter Homerus in twijfel werd getrokken. En toch staat in het zestiende-eeuwsche Frankrijk onmiddellijk naast dit aesthetisme de groote philologie van den *jongeren Scaliger*, die, in tegenstelling met zijn vader, heelemaal niet poëtisch of philosophisch was aangelegd en daarom ook een dichter niet kon navoelen en het individueele in hem niet verstaan²³). Maar juist daardoor is hij met zijn chronologische, historische en epigraphische studies, in het bijzonder met zijn reconstructie van Eusebius' Chroniek, de bewonderde leider der Fransche philologen geworden, die in hun misvatting en verwerping van alle werkelijke poëzie met de Duitsche humanisten van denzelfden tijd, ja, nog met de toonaangevende philologen van de 19e eeuw aanrakingspunten hebben. Niet zonder reden is dan ook de universeele beteekenis van Scaliger door de Duitsche rationalisten, voor wie hij bovendien nog met de aureool van het calvinistisch martelaarschap was omstraald, zoo bovenmate opgehemeld.

Ook in het Duitsche humanisme van dezen tijd heeft het aan poëtische neigingen niet geheel ontbroken: Conrad Celtis was de „poeta laureatus” (1487) van het Duitsche vroeg-humanisme, in de volgende eeuw Eobanus Hessus de bekendste elegieën- en idyllendichter, Nicodemus Frischlin (1547—1590) de meest bekende komediedichter uit dezen kring, waarvoor natuurlijk geen poëzie denkbaar was dan in het Latijn. Ja, nog in de 17e eeuw hebben de humanistenscholen, met name die der Jezuiten, het Latijnsche schooldrama, waarmee reeds Reuchlin met zijn „Henno” (1497) was begonnen, ijverig beoefend; heeft nog de Elzasser Jezuiet Jakob Balde (1604—1668), die vooral in Beieren werkte, in zijn Latijnsche Odenpoëzie succesvol met Horatius, zijn model, gewedijverd. Maar de groote meerderheid der Duitsche humanisten, van Erasmus te beginnen, is toch, evenals de jongere Scaliger, heelemaal niet dichtertlijk aangelegd en daarom ook hebben zij vooral Latijnsche en Grieksche prozaschrijvers met bijzonderen ijver en succes wetenschappelijk bewerkt. Bovendien is juist het Duitsche humanisme bijzonder sterk, meer dan in de andere landen, op de paedagogie gericht. Zoo overtreft bijvoorbeeld het aantal Grieksche grammatica's, niet alleen hulpboekjes met de eerste beginselen („Alphabeta”), die in de 16e eeuw in het Duitsche taalgebied zijn geschreven, zeker tweemaal dat van het Fransche taalgebied in dienzelfden

tijd. En, wat het voornaamste is, ook de wetenschappelijke leiders van het humanisme hebben in Duitschland, veel meer dan in Frankrijk, aan het samenstellen van zulk wetenschappelijk hoogstaande schoolboeken meegewerkt: in Frankrijk, afgezien van eenige vrijwel onbekende grootheden, alleen de Italiaan *Angelo Canini* (1521—1557) en vooral de reeds genoemde *Pierre de la Ramée*, die ook beiden het eerst in Frankrijk de Erasmiaansche schooluitspraak van het Grieksch in regels hebben vastgelegd; in Duitschland daarentegen een rij van welbekende geleerden als *Reuchlin*, *Melanchton* en *Camerarius*, *Crusius*, *Frischlin* en *Sylburg*. Ja, de op het einde van deze eeuw (1593) te Ingolstadt verschenen „*Institutiones linguae Graecae*” van den Jezuiet *Jakob Gretser* (1562—1625) zijn als de grammatica van de Duitsche en van vele Jezuietenscholen buiten Duitschland nog heel de 18e eeuw door in gebruik gebleven, zijn zelfs na het herstel van de in 1773 opgeheven orde (1814) in Frankrijk nog tot in 1879, in Spanje zelfs nog tot in 1887 gedrukt. De Fransche Jezuietenscholen gebruikten in plaats daarvan in de 17e en 18e eeuw het meest nog de *Institutiones* van den Vlaming *Clenardus* in de bewerkingen van *Stephan Moquot*, den Byzantinist *Philipp Labbé* en *François de Creux* ²⁴).

§ 3. Des te meer bevreemdend is het, dat met de 17e eeuw overal, in Duitschland en Frankrijk zoowel als in Italië en Spanje, een bijna catastrophale achteruitgang van de klassieke studiën valt waar te nemen, die ons er toe moet brengen, na een periode van opkomst in de 14e en 15e en van rijken bloei in de 16e eeuw, met het begin van de 17e een nieuwe, derde periode van verval aan te nemen. Wel zijn ook in de 17e eeuw nog een paar Grieksche grammatica's van beteekenis geschreven: in Duitschland die van *Jakob Weller* (1602—1664), voor het eerst te Leipzig verschenen in 1635; in Frankrijk de „*Méthode de Port-Royal*” van *Dom Claude Lancelot* (ca. 1615—1695), in 1655 te Parijs voor het eerst uitgekomen, die beide ook buiten het land, waar zij ontstonden, en tot in de 19e eeuw in gebruik zijn gebleven ²⁵). Wel hebben ook in de eerste helft van deze eeuw nog eenige nabloeiers van de wetenschappelijke philologie van zich doen spreken: zoo, behalve de reeds boven genoemde geleerden, in Duitschland nog *Janus Gruter* (1560—1627), die van de Nederlanden in Engeland, later als professor in Rostock

en Wittenberg en ten slotte in Heidelberg belandde en met behulp van Scaliger ons het eerste groote Corpus van antieke inschriften (1602) en talrijke uitgaven van Latijnsche schrijvers bezorgde; verder, met beperkter werkkring, *Philipp Paræus* (1576—1648), die zich vooral voor Plautus en Terentius verdienstelijk maakte. In Frankrijk, waar in de 17e eeuw het Fransche classicisme zijn hoogtepunt bereikt, vinden we behalve Scaliger en Casaubonus, die gedeeltelijk ook nog tot de 17e eeuw behooren, den geleerden, maar weinig geconcentreerden *Claude de Saumaise* (Salmasius: 1588—1653), later (1632) in plaats van Scaliger professor te Leiden, die onder Gruter in Heidelberg de Grieksche *Anthologia Palatina* ontdekte, maar niet uitgaf, en ook vruchtbare controversen voerde over kwesties van het Grieksche recht (met Heraldus in Sédan) en over de taal van het Bijbelgrieksch (met Heinsius); verder de Jezuiten *Jacques Sirmond* (1559—1651) en *Denys Petau* (Petavius: 1583—1652), welke laatste in verdienstelijkheid voor de chronologie en astronomie der Grieken met Scaliger kan wedijveren; eindelijk den *sieur Du Cange* (1610—1688), die de fundamenteele werken voor de glossographie van het Middeleeuwsch Latijn en Grieksch en voor de Byzantijsche historici geschreven heeft en den geestigen anekdotist *Gilles Ménage* (1613—1692), die zoowel Molière als La Bruyère hun type van den pedanten geleerde leverde²⁶).

Wat echter in deze eeuw veel meer opzien baart, zijn eenige geruchtmakende en met groote zelfingenomenheid gevoerde wetenschappelijke twisten, vooral die van *Caspar Schoppe* (Scioppius: 1576—1653), een veelomstreden figuur, die in zijn smaadschriften niet alleen met de Protestanten Scaliger en Casaubonus, maar ook in eigen kamp met de Jezuiten polemiëek voerde, en van zijn niet minder belezen en vruchtbaren, maar ook niet minder wijdloopigen en hooghartigen tegenstander *Caspar von Barth* (1587—1658). Maar dit rumoer kan ons toch niet op een dwaalspoor brengen: de wetenschappelijke kracht van de 16e eeuw is sterk aan het afnemen. Duidelijke taal spreekt hier weer de geschiedenis van het onderwijs in de klassieken, vooral van dat in het Grieksch; wel mag dit zich, naar de schoolliteratuur te oordeelen, tot in het midden dezer eeuw zoowel in Duitschland als Frankrijk in de algemeene achting en belang-

stelling verheugen, maar toch begint het zich reeds in dezen tijd binnen enger grenzen te bewegen, zijn doel lager te stellen en ten slotte zich tot een zeer oppervlakkige kennis te beperken. Zoo moet op de Protestantsche scholen het Grieksch zich met eenzelfde plaats als het Hebreeuwsch tevreden stellen, terwijl gewoonlijk nu ook het professoraat in het Grieksch met dat in het Hebreeuwsch wordt verbonden; en omdat tegelijkertijd het gymnasium ook meer en meer het karakter aanneemt van een voorbereidende school voor de theologie, vormt hier, in zoover men tenminste nog Grieksch leert, het verstaan van het Nieuwe Testament het eigenlijke doel. In de Katholieke landen, waar de Jezuietenscholen thans voor het Grieksch den stevigsten ruggesteun vormen, blijft theoretisch wel het zestiende-eeuwsche onderwijsdoel bestaan, maar treedt in de praktijk ook hier het Grieksch op den achtergrond, zooals ons in Frankrijk vooral het didactisch handboek (1732) van den Jezuietenbestrijder *Charles Rollin* (1661—1741) en de voor de Jezuietenscholen geschreven *Grieksche grammatica* van *Bonaventura Giraudeau* (1697—1774) bewijzen²⁷).

Vragen wij nu naar de oorzaken van deze opvallende achteruitgang, dan vinden wij die terstond in den algemeenen omkeer in het geestesleven van dezen tijd, waardoor de natuurwetenschappen weer meer op den voorgrond zijn gekomen. Deze waren reeds in de 16e eeuw op den door de klassieke studies bereiden bodem, steunend op de antieke schrijvers over deze vakken, weer gaan opbloeien, maar nu maakt hier het eerste, onstuimige enthousiasme plaats voor het doelbewuste, methodisch onderzoek, dat ook aan de groote philosophische systemen van de 17e eeuw, aan dat van Descartes en Hobbes, van Spinoza en Leibniz ten grondslag ligt, ja, ze eerst mogelijk heeft gemaakt. Dientengevolge gaat ook de belangstelling van de groote massa uit naar een meer praktische vorming, zooals deze reeds door de zeventiende-eeuwsche „Ritterakademien” was nagestreefd; in de 18e eeuw neemt deze beweging in beteekenis nog toe, zoowel in de piëtistische paedagogie van August Hermann Francke (in Halle), als in het Philanthropisme van Johann Bernard Basedow. Het gevolg is, dat op vele plaatsen, zelfs aan Jezuietenscholen, zooals b.v. aan het Gymnasium Paulinum te Münster in 1771, het onderwijs in het

Grieksch, tenminste voor eenigen tijd, geheel wordt afgeschaft.

Maar toch moeten we ook hier nog een diepere oorzaak opsporen. En inderdaad is het materialisme van dezen tijd niet op de laatste plaats een gevolg van een zware economische crisis van grooten omvang, door de verwoestende oorlogen in dezen tijd, voor Duitschland meer bepaald door den rampzaligen dertigjarigen oorlog, veroorzaakt. Maar deze oorlogen zijn op hun beurt weer voornamelijk het gevolg der godsdienstige verdeeldheid, die in de 16e eeuw de Europeesche Christenheid verscheurde en ook de humanistische studies in de verschillende landen aan de lotgevallen der partijen bond. De Duitsche landen waren daardoor in een Noordelijke, overwegend Luthersche en een Zuidelijke, overwegend Katholieke helft gescheiden. De brand, in Zwitserland door Zwingli en Calvijn ontstoken, was ook naar Frankrijk overgeslagen, waar het Calvinisme zich juist onder de geestelijk hoogstaande kringen had verbreid: reeds in 1546 was de philoloog Etienne Dolet, die zich al door een Fransche vertaling van het Nieuwe Testament en van twee godsdienstige werken van Erasmus verdacht had gemaakt, wegens atheïsme op het schavot gestorven. Van uit West-Zwitserland en Frankrijk zijn ook de Nederlanden meegesleept in de Calvinistische beweging, terwijl in 1547 onder Eduard VI ook in Engeland, daarop reeds door Hendrik VIII voorbereid, het Calvinisme werd ingevoerd. Niets heeft meer dan deze godsdienstige beweging er toe bijgedragen, dat de oud-Germaansche Nederlanden uit de groote samenhang van de Duitsche beschavingskring zijn losgerukt en op kultureel gebied tot een Fransche provincie zijn omgevormd, waarvan de nawerkingen tegenwoordig nog, ook in de katholieke gebleven gedeelten van het land, duidelijk waarneembaar zijn. Zeer duidelijk blijkt deze scheiding wel op het gebied van de Grieksche schooluitspraak, waar de Erasmiaansche zich aanvankelijk slechts met het Calvinisme verbreid heeft, terwijl zoowel de Katholieke als de Luthersche scholen, met een paar uitzonderingen natuurlijk, nog eeuwen lang de traditioneele nieuw-Grieksche uitspraak zijn trouw gebleven²⁸).

De tegenreformatie na het concilie van Trente, die met geestelijke wapenen vooral door de jonge Orde der Compagnie van Jezus, in Duitschland met Petrus Canisius aan de spits, werd

doorgevoerd, heeft wel in de aan het oude geloof trouw gebleven gebieden het Katholicisme kunnen handhaven en in samenwerking met de wereldlijke macht ook eenige van de afvallige gebieden kunnen heroveren, maar deze strijd eischt van beide partijen vooral op polemisch gebied juist van de knapste koppen, waartoe ook de reeds genoemde Jakob Gretser behoort, zulk een geweldige geestesenergie, dat voor een vrijere ontplooiing van het wetenschappelijk leven weinig kracht meer beschikbaar blijft. Zoo ook in Frankrijk, waar de Hugenotenoorlogen, in 1562 begonnen, in 1572 tot de bloedige Bartholomeusnacht leidden, waarbij ook Pierre de la Ramée viel als offer van zijn godsdienstige overtuiging. Het edikt van Nantes in 1598, dat den Hugenoten godsdienstvrijheid en toegang tot de burgerlijke ambten schonk, en de opheffing van dit edikt in 1685, die tienduizenden Protestanten dwong naar Engeland en Holland, Pruisen en Denemarken uit te wijken, wijzen de voornaamste étappen op dezen weg. Zoo werd in Frankrijk uiterlijk wel de geloofseenheid hersteld, maar werden ook de voornaamste geleerden, waaronder een Scaliger en Casaubonus, uit het land verdreven. Zelfs in het Calvinistisch geregeerde Holland heeft de strijd tusschen de Arminianen en de strengere Gomaristen een dergelijk gevolg gehad, want de voornaamste Hollandsche geleerde, *Hugo Grotius* (1583—1645), èn als rechtsgeleerde èn als humanist van buitengewone beteekenis, geraakte, omdat hij met den Arminiaan Oldenbarneveldt sympathiseerde, in de gevangenis en werd daarna gedwongen voor goed het land te verlaten (1622). Voor de Katholieke landen legt hier nog bijzonder gewicht in de schaal het feit, dat men, en gedeeltelijk terecht, aan den humanistischen geest van kritiek de schuld aan den afval van het Noorden toeschreef, en daarom werd ook in de oriëntering van het klassiek onderwijs het formalisme en aesthetisme van het vroeghumanisme, zij het dan ook in zwakkeren vorm, wederom meer begunstigd. Van den anderen kant leidde in de Protestantsche scholen de overschatting van het princip der imitatio, zooals dit reeds door Sturm was gehuldigd, dikwijls tot een dergelijk resultaat.

Door deze duisternis van algemeen verval straalt in dezen tijd slechts één lichtpunt en wel de nu op politiek gebied zelfstandig geworden Noordelijke Nederlanden, waar in een tijd van

enghartig Calvinisme, maar tevens van geweldigen materieelen vooruitgang ook de philologische wetenschap een toevluchtsoord en een liefdevol-begrijpende beoefening heeft gevonden. Reeds op het einde van de 16e eeuw heeft hier de jonge (1575) Leidsche Universiteit de voornaamste philologen, eerst Justus Lipsius, dan, na diens terugkeer tot het Katholicisme, Joseph Justus Scaliger, later nog Salmasius tot zich getrokken, zonder hun de vaak drukkende verplichtingen van een professoraat op te leggen. Rond hen schaart zich van meet af aan een kring van geleerden uit de Nederlanden zelf, waarvan enkelen spoedig een Europeesche vermaardheid verwierven. Op de eerste plaats moet hier, behalve den reeds vermelden Hugo Grotius, de polyhistor *Gerard Johan Vossius* (1577—1649) genoemd worden, die in zijn „*Aristarchus*” (1635) een soort encyclopedie der philologie leverde²⁹) en rhetorica en historiographie der Ouden literair-historisch zoo behandelde, dat lateren op zijn werk konden voortbouwen, maar ook een Latijnsche en — in opdracht van de Staten — in 1626 een omwerking der Grieksche grammatica van Clenardus en in 1647 een „*Versleer*” schreef, die veel invloed kreeg³⁶). Naast hem dan de antiquarius *Meursius* (Jan de Meurs: 1579—1639) en de lievelingsleerling van Scaliger *Daniel Heinsius* (1580/81—1655), die talrijke Latijnsche en Grieksche teksten, waaronder ook de *Poetica* van Aristoteles (1610), kritisch uitgaf. Verder nog een Duitscher, die zich vooral voor Latijnsche prozaschrijvers verdienstelijk maakte: de Hamburger *Johann Heinrich Gronov* (1611—1671), die, na zijn studies in Leipzig en Jena te zijn begonnen, sinds 1634 zijn philologische vorming in Leiden en Groningen voltooide en na langdurige reizen door Frankrijk, Italië en Engeland in 1642 professor te Deventer werd en in 1659 opvolger van Daniel Heinsius in Leiden. Ten slotte een geslacht van philologen, voorop de talentvolle, maar phantastische *Isaak Vossius* (1618—1689), die na een wisselvallig leven in 1670 naar Engeland verhuisde en hier nog een bedrijvigheid ontplooidde, die zeer de aandacht trok; in ongeveer dienzelfden tijd *Nicolaus Heinsius* (1620—1681), die zich geheel aan de Latijnsche dichters en aan zijn eigen poëtische scheppingen wijdde; iets later dan *Jakob Gronov* (1645—1716), die nog een soort van *Editio princeps*, nl. van Manetho, kon uitgeven,

maar vooral in de vele deelen van zijn „Thesaurus antiquitatum Graecarum” het verzamelen voortzette van de wetenschappelijke werken van vroegere philologen, reeds door Janus Gruter („Lampas” 1602—1612) begonnen.

Vanaf het midden der 17e eeuw, toen de confessioneele tegenstellingen binnen het Protestantisme minder scherp begonnen te worden — reeds in het begin van deze eeuw was de keurvorst Johann Sigismund van Brandenburg tot de gereformeerde belijdenis overgegaan —, neemt ook de uitwisseling van geleerden tusschen Holland en Deutschland weer toe, natuurlijk alleen tusschen de protestantsche gebieden van beide landen. Bijzonder moet hier op *Johann Georg Graevius* (Graeve : 1632—1703) worden gewezen, die, een geboren Naumburger en leerling van Schulpforta, te Deventer van Gronov zijn philologische vorming ontving en vanaf 1662 aan de Universiteit van Utrecht in Gronov's geest werkte : vooral bekend is hij door zijn geweldige Thesauri van de Romeinsche oudheden en Romeinsche geschiedenis, die door zijn leerling *Peter Burman* den ouderen (1668—1741) in Utrecht (1696) en Leiden (1715) werden voortgezet. Naast Graevius de Holsteiner *Marcus Meibomius* (Maybaum : 1630—1710) in Amsterdam, die pionierswerk verrichtte in zijn bewerking van de *Musici scriptores* der Ouden (1652) en van *Laërtius Diogenes* (1692); een tijd lang ook de veelbereisde Westfaal *Ludoph Küster* (1670—1716), wiens „*Historia critica Homeri*” (1696) als ijverige materiaalverzameling een eervolle vermelding verdient. Het duidelijkst komt deze uitwisseling van professoren als algemeen cultuurverschijnsel tot uiting aan de Universiteit van Duisburg aan den Rijn, de voorloopster van Bonn, die in 1655, tegelijk met de Protestantsche Universiteit van Nijmegen — deze bestond echter slechts kort — door den keurvorst van Brandenburg gesticht was. Tot aan haar opheffing in 1818 heeft zij in het geheel 109 professoren gehad: daarvan waren er zes professor aan Hollandsche hoogeschoolen geweest, terwijl er niet minder dan 23 den omgekeerden weg gingen, waaronder alleen 10 leden van de philosophische faculteit. Wederom het grootste aantal daarvan zijn klassieke philologen : *Johannes Schulting*, die reeds in 1656 naar Nijmegen ging en hier den als archaeoloog bekend geworden burgemeester van Deventer *Gisbert Cuypers*

(1644—1716) onder zijn leerlingen telde; dan de reeds boven genoemde *Johann Georg Graevius*, die van Duisburg in 1658 naar Deventer, in 1662 naar Utrecht geroepen werd; verder *Paul Terhaare*, die in 1664 naar Amsterdam, en *Johann Mensinga*, die in 1669 naar Groningen terugging; ten slotte *Jakob Tollius* (1630—1696), een leerling van Isaak Vossius en secretaris van Daniel Heinsius, die van 1684 tot 1687 professor in Duisburg was, en zijn opvolger, de in Schlüchtern bij Hanau geboren Graevius' leerling *Heinrich Christian Henning* (Henninius: 1658—1704), die in 1684 te Utrecht de vader geworden is van de nu nog in Nederland, België en Engeland gebruikelijke êtazistisch-quantiteerende (henninische) uitspraak van het Grieksch³¹).

Toch kan zelfs de roem van de meest bekenden onder deze geleerden ons niet doen vergeten, dat ook deze, nu werkelijk Hollandsche philologie tot een periode van verval behoort en kwalitatief eigenlijk niet uitsteekt boven de philologen, die in dien tijd in de overige landen naam gemaakt hebben. Zelfs Engeland kan nu in *Gataker* (z.b.), *Thomas Stanley* (1625—1678), vooral bekend om zijn Aeschylus' uitgave (1663) evenals *Thomas Gale* (ca. 1635—1702) om zijn „*Historiae Poeticae Scriptores*” (1675), *John Potter* (ca. 1674—1747), den uitgever van de „*Antiquities of Greece*” (1679), van *Lycophron* (1697 en 1702) en van *Clemens Alexandrinus* (1715) e.a. daar namen van gelijke waarde tegenover zetten. In Duitschland kunnen groote polyhistoren als *Daniel Morhof* (1639—1690) in Rostock en Kiel en *Johann Albert Fabricius* (1668—1736) in Hamburg in geleerdheid met ieder van deze Hollanders wedijveren; in Frankrijk levert de lange rij uitgaven van Latijnsche klassieken „in usum Delphini”, die verscheen onder leiding van *Pierre Daniel Huet* (1630—1721), een model van smaakvol populariseeren. Specifiek Hollandsch is slechts de intensiteit der wetenschappelijke bedrijvigheid, waardoor in een klein land een grooter getal geleerden van beteekenis wordt bijeengebracht, dan ergens anders te vinden zijn. De teekenen van verval toonen zich echter bij deze Hollandsche geleerden op dezelfde manier als bij de anderen, ja, vallen bij sommigen van hen, ook bij de beroemdsten, zelfs zeer sterk en onaangenaam op. Die teekenen zijn: het streven

naar een encyclopedische veelweterij, die dan leidt tot de groote verzamelwerken der Thesauri en de dikke uitgaven „cum notis variorum”; het afnemen van het juiste, fijne stijlgevoel en den scherpen kritischen geest en, daarmee verbonden, een steeds duidelijker wordende tegenstelling tusschen van den eenen kant een extreme „Wortphilologie”, die voor alles tekstconjectuur drijft, om den inhoud der werken zich echter nauwelijks bekommert, en anderzijds een „Sachphilologie”, die met het compileeren van de „antiquitates” uit de antieke teksten haar taak voor afgedaan houdt. „Een verzameling citaten, dat is het boek der antiquarii, een verzameling conjecturen het boek der philologen. Pronkredevoeringen en Latijnsche verzen, dat is de verlepte bloei van deze philologie, verder brieven van geleerden en het welig-groeiend onkruid van giftige polemieken. Dat is epigonenwerk”³²).

II. § 1. Zoo was dan tegen het einde van de 17e eeuw de wetenschap der klassieke Oudheid, in haar ruimsten zin verstaan, en evenzeer het onderwijs in de klassieken aan de gymnasia, tot zulk een laag peil gezonken, dat nu de beslissing moest vallen, of de philologie als wetenschap geheel in den Orcus der vergetelheid zou verzinken of in nieuwen vorm zich weer zou oprichten tot nieuwe levenskracht en bloei. Daarmee is ook scherp de grenslijn getrokken, die onze wetenschap, na opkomst, bloei en verval, bereikte aan het einde van haar eerste periode in de nieuwere tijden.

Maar reeds hebben zich herauten gemeld, die het ontwaken van nieuw leven en daarmee een nieuw tijdperk aankondigen. Sinds Wolf, Hermann en Lachmann, is men gewoon, de werkzaamheid van *Richard Bentley* (1662—1742) in Cambridge te nemen als uitgangspunt van deze nieuwe opleving. Inderdaad heeft deze geleerde werk geleverd, dat op het volgend tijdvak van beslissenden invloed was. Zoo zijn zijn verzameling der fragmenten van Ion van Chios, die als model mogen geroemd worden (reeds in zijn eerste werk over het Attische drama, de „*Epistola ad Millium*”, 1691), en van Callimachus (in de uitgave door Graevius, 1697), zijn kritisch bewijs voor de (reeds door Leibniz ontdekte) onechtheid der brieven van Phalaris, Themistocles, Socrates e.a. (1697), zijn kritische uitgave van

Horatius (1711), Terentius en Phaedrus (1726), en Manilius (1739), zijn ontdekking van de digamma bij Homerus : tot een Homerus-uitgave is het, ondanks de plannen, die hij daartoe had, niet gekomen. Maar mag Bentley ook al de meest belangrijke, de eigenlijke baanbreker geweest zijn, vóór hem moeten hier toch reeds twee bescheiden Fransche Benedictijnen genoemd worden : *Jean Mabillon* (1632—1707) en *Bernard de Montfaucon* (1655—1741). De eerste gaf reeds in 1681 de grondbeginselen der historische diplomatiek en dan in zijn „*Iter Germanicum*” (1685) en zijn „*Iter Italicum*” (1687) die der palaeographische wetenschap. De tweede is, het werk van Mabillon benuttend, de grondlegger der Grieksche palaeographie (1708) geworden en maakte daardoor eerst een kritische uitgave der groote Kerkvaders door de Maurijnen mogelijk. Door zijn 10 folianten der „*Antiquité expliquée*” (1719) is hij ook de eerste, die leerde, de monumenten der Oudheid wetenschappelijk als geschiedbronnen te benutten. Naast hem verdient hier vermelding *Jakob Perizonius* (Voorbroek : 1651—1715), van Westfaalsche afkomst en geschiedenisprofessor te Leiden, die reeds in zijn „*Animadversiones historicae*” (1685) een meesterstuk leverde van kritische beschouwing der oudere Romeinsche geschiedenis en zoo een voorlooper van Niebuhr en Mommsen werd³³); in zijn „*Origines Babylonicae et Aegyptiacae*” (1711) strekte hij deze kritiek ook uit tot de koningslijsten van Manetho, dien door Jakob Gronov weer was teruggevonden.

Hiermede is tevens het algemeen karakter aangegeven der nieuwe richting in onze wetenschap, welke met deze mannen inzet : een niet meer op intuïtie, maar op een bepaalde methode berustende en dus leerbare historische kritiek, die in de palaeographie zich ook tot de overlevering der antieke literatuur uitstrekt en daardoor eerst de mogelijkheid schept, onze kennis niet langer tot de toevallige gegevens van op-zich-zelf-staande handschriften te beperken, maar een nauwkeuriger inzicht in de geschiedenis der tekstoverlevering te verkrijgen en zoo tot een kritisch zekeren tekst te geraken. Zeker, het was nog maar een begin ; nog de arbeid van meerdere geslachten zou er noodig zijn om de nieuw-ontdekte methoden tot gemeengoed te maken van een heele periode der philologie, die kritisch-historisch zou te werk gaan ; maar de grondslagen daarvoor zijn toch reeds bij

den overgang van de 17e naar de 18e eeuw gelegd. Toen zijn ook de voor de nieuwe richting karakteristieke, thans nog zichtbare wegwijzers geplaatst : in 1700 de „Berliner Akademie der Wissenschaften” met Leibniz als eersten president en de Parijsche „Académie des inscriptions”, waarvan Mabillon een der oprichters was, in 1701.

Niet minder teekenend voor heel deze richting is, negatief beschouwd, het feit, dat men zich gaat afwenden van de aesthetische waarden der antieke literatuur, die trouwens reeds voor de vakgeleerden in de 17e eeuw van niet veel beteekenis meer geweest waren. Het zijn philologisch-historische kwesties, die thans hoofdzakelijk de aandacht vragen, en in de aanvang van de 18e eeuw is dan ook de waardeering voor Homerus als dichter dieper dan ooit gezonken, vooral in Frankrijk door toedoen van *La Motte* (1713) en *Abbé Terrasson* (1715). Ook Bentley, die Horatius in een vloed van overbodige conjecturen verdrong, was niet in staat, een dichter als dichter te begrijpen. Zoo gaat ook de Engelsche literatuur-aesthetica van een Dryden (1674), Addison (1693 en vlgg.), Pope (Homerusvertaling 1715—1725), Blackwell (1735), waarop Herder later voortbouwde, aan de eigenlijke philologie voorbij en daarom wordt er ook in de gangbare geschiedenissen der philologie geen rekening mee gehouden. Deze nieuwe, aesthetische beschouwing van de Oudheid is daarop door Duitschland, maar weer niet in de kringen der vakgeleerden, van Engeland overgenomen en hier vooral door *Johann Gottfried Herder* (1744—1803) tot nieuwe hoogte gebracht. Ook in de groote geesten, die in dezen tijd de schoonste vruchten van Duitschland's literatuur voortbrachten, in Klopstock en Lessing, in Wieland en Herder, in Schiller en Goethe leeft weer de klassieke, met name de Grieksche Oudheid, die in de geniale intuities van Lessing vooral en Herder zich vrijmaakt van de philologische sleur en tintelend-frisch leven herwint. Een *Johann Joachim Winckelmann* (1717—1768) kan in de Romeinsche kopieën weer de heerlijkheid vermoeden van de oorspronkelijke Grieksche kunst en is zòo in staat een ondanks alle onvolmaaktheden baanbrekende geschiedenis te schrijven van den stijl der antieke kunst, „waarvan de philologen evenals van dien van poëzie of proza geen flauw vermoeden hadden”³⁴).

In deze dagen ontstaat er ook opnieuw een sterke paedago-

gische strooming, vooral in Duitschland, die ondanks alle verzet toch weer naar de klassieke Oudheid heendrijft. Gewoonlijk wordt hier echter nauwelijks aandacht aan geschonken en in elk geval wordt ze niet op haar juiste waarde geschat. *Johann Matthias Gesner* (1691—1761), sinds 1737 professor aan de pasgestichte Universiteit van Göttingen, wordt niet ten onrechte als de vader beschouwd van het nieuw-humanisme in Duitschland, dat niet meer ijvert voor de beoefening der klassieke talen omwille van de imitatio, maar wegens de algemeene vorming der persoonlijkheid, welke er de vrucht van is, en dat later ook de wereld veroverd heeft met zijn program: het helleensch beschavingsideaal vormt den harmonischen mensch. In plaats van de Christelijke schrijvers, toen bij voorkeur op de gymnasia gelezen, moeten weer de eigenlijke klassieken komen, en al blijft ook bij Gesner het Latijn, als de taal der geleerden, nog het belangrijkste, men hoort toch reeds als ideaal den eisch stellen: het onderwijs der jeugd met het Grieksch, en wel met Homerus, te beginnen. In *Johann August Ernesti* (1707—1781) in Leipzig en vooral in Gesner's opvolger in Göttingen *Christian Gottlob Heyne* (1729—1812) heeft zich deze herleeftde voorliefde voor het Grieksch nog sterker getoond. Teekenend daarvoor is, dat de voor het eerst in 1705 te Halle uitgegeven Grieksche grammatica van *Johann Junker*, de z.g. grammatica van Halle, tot 1833 niet minder dan 57 drukken beleefd heeft³⁵).

Zoo treedt dus het Duitsche humanisme van de 18e eeuw voor ons als een op nieuwen grondslag gebouwde herleving van het paedagogisch-aesthetisch vormingsideaal der 16e eeuw, waarin ook de specifiek philologische inslag niet ontbreekt. Wij kunnen hiervoor volstaan met te herinneren aan *Johann Jakob Reiske* (1716—1774) in Leipzig, den „grootsten Graecist van Duitschland vóór Wolf en Hermann”³⁶), wiens waardevolle uitgaven van Grieksche schrijvers een heele bibliotheek vormen en van zijn diepe taalkennis getuigenis afleggen. Ook andere landen kunnen in de 18e eeuw wijzen op geleerde philologen van naam, hoewel deze daar niet den grondslag gelegd hebben voor een nieuwe richting in de klassieke wetenschap. In Engeland hebben *Jeremiah Markland* (1693—1776) en *Richard Dawes* (1709—1766), *Samuel Musgrave* (1732—1780) en vooral *Richard Porson* (1759—1808) met meer of minder succes de

voetstappen van hun grooten voorganger Bentley gedrukt. In Italië, waar de kultuur-philosoof *Gianbattista Vico* (1668—1743) te Napels in zijn „Principi di scienza nuova” (1725 en vlgg.) de wet van opkomst en verval der kulturen trachtte te bewijzen, hebben twee wereldgeestelijken in Padua, *Jacopo Facciolati* (1682—1769) en *Aegidio Forcellini* (1688—1768), de Grieksche en meer nog de Latijnsche lexikographie een beslissenden stap vooruitgebracht; en terwijl de Jezuiet *Girolamo Lagomarsini* (1698—1773) alle hem toegankelijke Cicero-manuscripten collationeerde³⁷), de Piarist *Odoardo Corsini* (1702—1765) de „Fasti Attici” bewerkte, hebben de oudheidkundige en historicus *Lodovico Antonio Muratori* (1672—1750) in Modena, zijn vriend de epigraphicus *Scipione Maffei* (1675—1755) in Verona en, reeds onder invloed van Winckelmann, de archaeoloog *Ennio Quirino Visconti* (1751—1818), elk in hun vak, de wetenschap belangrijk verder gebracht. Zelfs in Frankrijk, waar in deze eeuw, ondanks Mabillon en Montfaucon, de klassieke studies op zeer laag peil stonden, hebben in het toen tot Frankrijk behorende Straatsburg de Elzassers *Philipp Brunck* (1729—1803) en *Johann Schweighäuser* (1742—1830) zich met succes respectievelijk met Grieksche dichters en Grieksche prozaschrijvers bezig gehouden, heeft ook *Jean Baptiste d'Annse de Villoison* (1753—1805) in Parijs door de ontdekking en uitgave van de Venetiaansche Homerusscholia (1788) de wapenen gewet voor een nieuwe, kritische Homerusbeschouwing en daarmee voor het leggen van een nieuwen grondslag der philologie door Fr. A. Wolf.

Het eigenlijke centrum van wetenschappelijken arbeid ligt echter ook in deze eeuw wederom in Holland. De beslissende figuur was hier Perizonius' leerling *Tiberius Hemsterhuis* (1685—1766) in Franeker en Leiden, die de studie van het Grieksch, ook hier verwaarloosd, weer ten leven wekte, door het Grieksch niet langer als een appendix van het Hebreeuwsch en Arabisch, maar om zich zelf te bestudeeren³⁸). Deze scheiding tusschen theologie en Grieksche philologie werd door zijn uitstekendste en beroemdste leerlingen nog scherper doorgetrokken. Dit waren vooral zijn opvolger *Lodewijk Kaspar Valckenaer* (1715—1785) en de latere professor in het Latijn

te Leiden, *David Ruhnken* (1723—1798) uit Stolp in Pommeren, die, heelemaal Hollander geworden — bij de toenmalige politieke en economische verhoudingen en verkeerstoestanden kon dit bijna niet anders —, „die vornehme und behäbige Würde eines Princeps criticorum zu wahren wusste”³⁹). Daarnaast Dii minores, maar in hun tijd en kring toch altijd nog Dii: de Franschman *Jean Le Clerc* (1657—1736), professor in Amsterdam, die meer dan 40 jaren lang zijn invloedrijke kritische jaarboeken uitgaf, en *Jacques Philippe d’Orville* (1696—1751), van Fransche afkomst, maar in Amsterdam geboren en door Hemsterhuis gevormd, die als vrucht van zijn groote reizen een beschrijving van Sicilië, een standaardwerk, naliet; de twee veelschrijvers *Pieter Burman*, de oudere (1668—1741) in Utrecht en Leiden, die zijn „cum notis variorum” overladen uitgaven van Latijnsche klassieken bijna als fabriekswerk leverde, en zijn jongere neef (1714—1778) in Amsterdam, die zijn oom misschien in geest, maar zeker in Grieksche kennis overtrof; *Karl Andreas Duker* (1670—1752) en *Peter Wesseling* (1692—1764), beiden uit Westfalen en professoren in Utrecht, verder nog vele andere Duitschers en een Zwitser *Daniel Wytttenbach* (1646—1820), Ruhnken’s opvolger in Leiden. Alles te zamen genomen is de Duitsche inslag, trouwens reeds in de voorafgaande eeuw weer vrij krachtig, in deze rij van geleerden zoo sterk, zijn ook de wederzijdsche betrekkingen tusschen de in Holland en in Duitschland werkende philologen zoo eng (ook een Reiske had zijn philologische vorming in Leiden voltooid), dat men heel deze periode, in haar voornaamste vertegenwoordigers beschouwd, als een Hollandsch-Duitsche kan qualificeeren⁴⁰). In de 19e eeuw ontaardde heel deze richting in de hyperkritiek van een *Peter Hofman-Peerlkamp* (1786—1865) te Leiden. Tot een laatsten nabloei kwam zij in Peerlkamp’s leerling en opvolger *Karel Gabriel Cobet* (1813—1889) in Leiden, die als eminent tekst-criticus het beste van de 18e eeuwse traditie in zich belichaamde, maar van den nieuwen geest, die met de 19e eeuw de klassieke philologie begon te bezielen, nauwelijks den adem gevoeld heeft⁴¹). De 19e eeuw beteekent daarom in onze wetenschap voor Holland, dat zich geheel tot krachten uit eigen land had beperkt, een periode van stagnatie: een klein land kan onmogelijk uit eigen midden zulk een aantal wetenschappelijke

corypheeën voortbrengen, dat het daardoor zich een leidende positie in het rijk der wetenschap blijvend kan veroveren. In het rijk der kunst schijnt dit anders te zijn.

Overzien wij het humanisme van de 18e eeuw in zijn geheel, dan valt bij alle verscheidenheid toch een niet te miskennen hoofdtrek in het oog, die heel het beeld markeert. En wel deze: dat juist de beste koppen zich afwenden van de veelweterij der vorige periode, waarmee gepaard gaat een verscherping van den kritischen zin, de ontwikkeling van een vastere philologische methode en de verovering van meer afgelegen en verwaarloosde gebieden b.v. der hellenistische poëzie door Bentley en Valckenaer. Het teekent den toestand, dat juist de kopstukken onder de Hollandsche philologen quantitatief zoo weinig lieten drukken, maar dat dit weinige kwalitatief zoo hoog stond. De uitbreiding der wetenschap blijkt ook uit den vooruitgang van het topographisch en archaeologisch onderzoek op verschillende plaatsen van Griekenland. Reeds in de jaren 1675 vlg. hadden de Franschman Jacques Spon en George Wheler, een Engelschman, daarmee een veelbelovend begin gemaakt, maar daarbij was het gebleven; pas in de 18e eeuw heeft de in 1733 gestichte Engelsche „Society of dilettanti” haar werkzaamheid ook tot Griekenland en Klein-Azië uitgestrekt en hier vooral tot de archaeologische onderzoekingen van *James Stuart* (1713—1788) en *Nicholas Revett* (1720—1804) den stoot gegeven. Reeds kort tevoren, in 1750, was *Robert Wood* (ca. 1717—1771) op zijn reis langs de Kleinaziatische kust tot het inzicht gekomen, dat de natuurbeschrijvingen bij Homerus op werkelijkheid berusten, wat hem er toe leidde in zijn „*Essay on the original genius of Homer*” (1769) op de ideeën van Blackwell voort te bouwen en zoo tot gewichtige grondbeginselen van het moderne Homerusonderzoek te komen⁴²). Het belangrijkste resultaat ten slotte, dat deze verdiept-historische geest te boeken heeft, is, dat de Grieken weer hun plaats als grondleggers der antieke kultuur gingen innemen. In de bloeiperiode van het oudere humanisme hadden zij die plaats reeds bekleed, maar uit die positie waren zij geleidelijk aan weer verdrongen door de meer nabije en gemakkelijker toegankelijke kultuurwaarden der Romeinsche Oudheid. Maar op geen enkel gebied — en dat is wederom karakteristiek — vinden wij een voltooiing, maar overal

slechts een nieuw begin, dat aan de 18e eeuw het voorkomen geeft van een overgangperiode, waarin de oudere wetenschap langzaam afsterft en tegelijk de nieuwe tot ranken bloei ontkiemt: in één woord, de beginperiode van een nieuw tijdperk onzer wetenschap.

§ 2. Deze nieuwe bloeiperiode der philologische wetenschap, die in de 18e eeuw aldus is voorbereid en waarvan men, nauwkeuriger, den aanvang kan stellen in het jaar 1795, omvat geheel de 19e eeuw. Zij is een specifiek Duitse periode in de studie der klassieke Oudheid geweest. Niet, dat het gedurende deze eeuw in andere landen aan uitstekende philologen geheel heeft ontbroken. Daarvoor behoef ik hier slechts een paar klinkende namen te noemen: in Italië bijvoorbeeld den Jezuiet *Angelo Mai* (1782—1854), die uit handschriften en palimpsesten nog een aanzienlijk stuk oude literatuur heeft gered; den archaeoloog en epigraphicus *Bartolommeo Borghesi* (1781—1860) en den grondlegger der christelijke archaeologie *Giovanni Battista de Rossi* (1822—1894). In Engeland de door hun tekstuitgaven vermaarde *Peter Elmsley* (1773—1825) en *Thomas Gaisford* (1779—1855); den geograaf en topograaf van Griekenland *William Martin Leake* (1777—1860) en *Charles Thomas Newton* (1816—1894), die het klassieke Klein-Azië weer ontdekte; den beroemden schrijver der geschiedenis van Griekenland *George Grote* (1794—1871) en den Platonkenner *Benjamin Jowett* (1817—1893). In Frankrijk den uitgever van Grieksche schrijvers *Jean François Boissonade* (1774—1857), die in zijn *Babrius* (1844) en in de 5 deelen van zijn *Anecdota Graeca* nog *Editiones principes* kon leveren; den bewerker van Hippocrates *Emile Littré* (1801—1881) en den palaeograaf *Charles Graux* (1852—1882). In Denemarken ten slotte den vermaarden Latinist *Johann Nicolai Madvig* (1804—1886). Daarbij komt nog voor Frankrijk de stichting van de eerste archaeologische school in Athene (1846). Maar alleen in Engeland is de wetenschappelijke activiteit een tijd lang zoo sterk geweest, dat men hier van een soort tweede wetenschappelijk centrum zou kunnen spreken, maar dan afgezien van het feit, dat de jongere geleerden, zoo ongeveer uit de tweede helft van deze eeuw, in den regel reeds een sterken Duitschen invloed verraden.

In ieder geval heeft in deze periode, afgezien van enkele randgebieden, als b.v. numismatiek en christelijke archaeologie, Duitschland in de klassieke wetenschap zoo onbetwist de leiding, dat men voor dezen tijd gemakkelijk tegenover elken niet-Duitschen naam een dozijn gelijkwaardige Deutsche namen kan stellen. Ja, zelfs voor de numismatiek had reeds aan het einde van de vorige periode een Duitscher, *Joseph Eckhel* (1737—1798) in Weenen, het eerste, klassiek-gebleven standaardwerk geschreven.

Deze ontwikkeling, die in rechte lijn van Bentley over Hemsterhuis en Ruhnken naar Friedrich August Wolf loopt, heeft haar bijzondere oorzaken. Want per slot van rekening komt zij voort uit dezelfde gedachtenwereld, die in 1781 Immanuel Kant's „Kritik der reinen Vernunft” heeft voortgebracht. Terwijl dit boek sinds zijn tweede, scherper opgezette en uitgewerkte editie van 1787 zijn diepe, ja ten slotte wereldomspannende werking begon, hebben zich in ongeveer diezelfde jaren in den persoon van *Friedrich August Wolf* (1759—1824 : in Halle, later in Berlijn) de kritische vraagstukken betreffende Homerus geconcentreerd en in 1795 hem gevoerd tot zijn „Prolegomena ad Homerum”, die een algeheele omwenteling te weeg brachten en Wolf tot den vader van de negentiende-eeuwsche philologie hebben gemaakt. Kant's „Kritik der reinen Vernunft” stelde op de eerste plaats methodische problemen aan de orde en trachtte tegenover het dogmatisme of scepticisme der voorafgaande philosophische stelsels het kenprobleem zuiver rationeel op te lossen. Ook Wolf's „Prolegomena”, die als inleiding op een Homerusuitgave bedoeld waren, danken vooral hun betekenis aan hun methode. De verschillende resultaten, waartoe dit werk kwam voor de geschiedenis van de tekst-overlevering der Homerische gedichten, zijn voor het meerendeel reeds spoedig, juist door toepassing van de hier geleerde kritische beginselen, onhoudbaar gebleken ; maar de methode zelf, die op zuiver rationeelen grondslag onze kenmogelijkheid, ook op het terrein der klassieke philologie, haar grenzen wees, heeft standgehouden en is heel de 19e eeuw door vrijwel zonder tegenspraak aanvaard en gewaardeerd. In dezelfde richting werkte naast Wolf ruim een halve eeuw lang de invloedrijke *Gottfried Hermann* (1772—1848) in Leipzig, die reeds in zijn jeugdwerk

„De emendanda ratione Graecae grammaticae” (1801) onder bewusten invloed van Kant's *Logica* zich ten doel stelde „de zuiver empirische behandeling van de Grieksche grammatica door een logisch-rationeele te vervangen”⁴³).

Daarmee had het rationalisme, zelf een product van de achttiende-eeuwsche „Aufklärung”, ook in de klassieke philologie de hoofdvoorwaarden voor allen wetenschappelijken arbeid vastgelegd. Een bijzonderen steun echter leverde aan onze wetenschap de nieuwhumanistische paedagogie, die nog in de 18e eeuw vooral door Johann Gottfried Herder, speciaal in zijn Weimarsche periode sinds 1775, was uitgewerkt. De leidende positie kreeg hierin thans *Wilhelm v. Humboldt* (1767—1835), die deze beweging in haar volle diepte doorschouwde en haar de overwinning bezorgde, door ze op de Pruisische gymnasia in te voeren (1808 en vlgg.). In Saksen vond hij steun bij Gottfried Hermann, in Beieren bij diens leerling *Friedrich Thiersch* (1784—1860) in München. Deze nieuwhumanistische school namelijk, die ook het onderwijs in het Grieksch als kern en bekroning van het gymnasium op den voorgrond stelde, heeft in gematigder vorm ook het rationalisme der wetenschappelijke philologie in zich opgenomen en daardoor dat groote aantal scherpzinnige geleerden en geestdriftige minnaars der Oudheid voortgebracht, die aan de Duitsche philologie drie generaties lang den voorrang in wetenschappelijken arbeid boven alle andere landen hebben verzekerd.

Doen wij nu een poging de wetenschappelijke resultaten, in deze eeuw van zuiver rationalisme bereikt, in het kort aan te geven, dan dient op de eerste plaats gewezen te worden op het inzicht, dat men kreeg op den samenhang en de geschiedenis van de tekstoverlevering der klassieke schrijvers, waarvoor reeds Wolf den grondslag legde; dit inzicht werd tegen het einde der eeuw door de nieuwe papyrusvondsten nog aanmerkelijk verbreed en verdiept. Hierdoor is het mogelijk geworden, den tekst dezer schrijvers op een gezaghebbende handschriftelijke overlevering als soliede basis met zekerheid vast te leggen of tenminste daar, waar deze grondslag zelf niet stevig genoeg blijkt, de hier noodige tekstkritiek binnen haar natuurlijke grenzen te houden. Nadat de vlijtige *Immanuel Bekker* (1785—1871: in Berlijn) hiermee was begonnen, heeft *Karl*

Lachmann (1793—1851 : in Berlijn), vooral in zijn *Lucretius* (1850), de veelbewonderde modellen hiervoor geleverd. En doordat men de eischen, aan het kritisch onderzoek der handschriften gesteld, steeds hooger opvoerde, hebben wij op het oogenblik van de meeste klassieke schrijvers wel uitgaven, die, van kritisch standpunt beoordeeld, in vele opzichten als definitief mogen beschouwd worden ⁴⁴). Bijna zonder uitzondering zijn het Duitschers geweest, die dit werk tot stand hebben gebracht, niet alleen in de bekende series van Teubner en Weidmann, maar ook in de Parijsche uitgaven van Didot en dikwijls ook in die van de Clarendon Press te Oxford.

Terzelfder tijd leidde op het gebied der geschiedenis deze geest niet alleen tot de geweldige, op kritisch-zekeren grondslag berustende verzamelingen der geschiedbronnen — op de aller-eerste plaats zijn hier wel de groote Corpora der Grieksche en Latijnsche inschriften te noemen —, maar voerde ook in de opvatting zelf en dus in het schrijven der geschiedenis van een kritisch-problematische houding tot een kritisch-zekere historische synthese. Zoo heeft bijvoorbeeld *Barthold Georg Niebuhr* (1775—1831 : Berlijn, Rome en Bonn) met hartstochtelijke liefde en met diep inzicht in de krachten, die het leven der volkeren beheerschen, de geschiedenis der oude wereld, speciaal die van de eens de wereld beheerschende Romeinen, een nieuw aanzijn gegeven, op een wijze, waarvan wij tot dan toe in de wereldgeschiedenis alleen een voorbeeld kenden in het historisch pragmatisme van Thucydides. In zijn sporen treedt dan bij het schrijven zijner Romeinsche geschiedenis *Theodor Mommsen* (1817—1903 : Berlijn), die de Romeinsche Oudheid „met een weergaloos souverain meesterschap beheerschte, niet minder groot als historicus, jurist, metroloog, chronoloog, numismaticus en epigraphicus, dan als organisator van wetenschappelijke ondernemingen en als uitgever van Latijnsche schrijvers” ⁴⁵). Voor de Grieksche Oudheid moet op de eerste plaats genoemd worden *Johann Gustav Droysen* (1808—1884 : Berlijn) met zijn geschiedenis van Alexander den Groote (1833) en van diens opvolgers (1836—1842), die in een tweede uitgave tot zijn „Geschichte des Hellenismus” (1877 en vlgg.) werden versmolten. Ook *August Böckh* (1785—1867 : Berlijn) luidde het nieuwe tijdperk in. Reeds in zijn *Pindarus* (1811—1821)

had hij geleerd een dichter als geschiedbron te behandelen. In 1817 deed hij dan in zijn „Staatshaushaltung der Athener” een poging, om het leven van een antieken staat in al zijn uitingen te schilderen, niet meer met de verzamelwoede van een antiquarius maar met den doordringenden blik van een echt geschiedschrijver. Tevens heeft Böckh de leiding genomen bij het opnieuw verzamelen en codificeeren der Grieksche inschriften (1825 en vlgg.), zooals Theodor Mommsen een generatie later voor de Latijnsche inschriften deed.

Wanneer wij van de politieke geschiedenis onze blikken wenden naar de haar verwante vakken, meer in het bijzonder naar de literatuurgeschiedenis, dan staren wij met verbazing op het kolossale werk van den productieven *Karl Otfried Müller* (1797—1840 : Göttingen): geschiedenis van de Grieksche stammen en mythologie, kunstarchaeologie en literatuurgeschiedenis der Grieken heeft hij behandeld, pionierswerk leverde hij, dat ons leerde met de Etruskers rekening te houden, voor Aeschylus, Varro en Festus heeft hij groote verdiensten. Voegen wij daar nog bij, wat *August Meineke* (1790—1870 : rector van een gymnasium te Berlijn) voor de Attische komedie, de Alexandrijnsche poëzie en vele andere Grieksche schrijvers, wat *Friedrich Gottlieb Welcker* (1784—1868) voor de Grieksche tragedie, den epischen cyclus en de Grieksche godenleer beteekenen; wat *Karl Lehrs* (1802—1878 : Königsberg) voor de scholia op Homerus en Pindarus, d.w.z. voor onze kennis van de antieke philologie, wat *Leonhard Spengel* (1803—1880 : München) voor ons inzicht in de antieke rhetorica gedaan hebben; wat *Friedrich Ritschl* (1806—1876 : Bonn en Leipzig) voor het Oud-Latijn, in het bijzonder voor Plautus, *Eduard Zeller* (1814—1908 : Berlijn) voor de philosophie der Antieken, *Heinrich Kiepert* (1818—1899 : Berlijn) voor de geographie van de oude wereld ons gaven : dan hebben we slechts een paar van de meest bekende namen genoemd, maar voor de tweede helft van de 19e eeuw zouden we zoo bijna eindeloos kunnen doorgaan. Laat het daarom genoeg zijn uit dezen tijd nog enkele geleerden de revue te laten passeeren : den organisator van den *Thesaurus linguae Latinae* *Eduard Wölfflin* (1831—1908 : München), den meester in het Grieksche recht *Justus Hermann Lipsius* (1834—1920 : Leipzig), verder de

beide leiders van de invloedrijke Bonner philologenschool, Ritschl's opvolger *Hermann Usener* (1834—1905) en *Franz Bücheler* (1837—1908), opvolger van Otto Jahn; ten slotte met Usener den genialen literatuur- en godsdiensthistoricus *Erwin Rohde* (1845—1898: Heidelberg) en zijn nuchteren antipode, den Berlijner *Hermann Diels* (1848—1922).

Het einddoel, waarnaar al deze werkers streefden, was: aan onze kennis der Oudheid op alle gebied door kritische methode meer zekerheid te geven en haar op historischen grondslag te baseeren, waarbij een steeds ruimer en rijker uitzicht op de antieke kultuur zich opende. Van bijzondere beteekenis voor dit doel werd het feit, dat van den ouden stam der klassieke wetenschap, wederom door toedoen van Duitsche geleerden vooral, nieuwe loten werden genomen, die zelfstandig zich ontwikkelden en een eigen leven begonnen. Reeds had *Christian August Lobeck* (1781—1860: Königsberg) de klassieke godsdienstgeschiedenis den weg gewezen en werd deze wetenschap nu verder uitgebouwd. Nog belangrijker in zijn gevolgen was het, dat *Franz Bopp* (1791—1867) en *Jakob Grimm* (1785—1863: beiden te Berlijn) den grondslag legden voor de vergelijkende taalwetenschap (meer precies kan men het geboortjaar stellen in 1816). Haar verdere ontwikkeling is dan door *Georg Curtius* (1820—1885: Leipzig) en later door de „Junggrammatiker” *Hermann Osthoff* (Heidelberg) en *Karl Brugmann* (Leipzig) beslissend beïnvloed. Zoo is ook in de 19e eeuw de klassieke archaeologie meer en meer zelfstandig geworden en ten slotte begonnen zich tot een eigenlijke kunstwetenschap om te vormen: uit vele namen mogen hier volstaan die van *Heinrich Brunn* (1822—1894) en van zijn opvolger te München *Adolf Furtwängler* (1853—1907). Deze ontwikkeling⁴⁶) was echter onmogelijk zonder de geweldige hulp, hier geboden door de „wetenschap van de spade”, d.w.z. door het systematisch opgraven van oude kultuurgebieden, dat bij het reeds in 1748 door een toeval weer ontdekte Pompeii met het einde van de regeering der Bourbons in 1860 in een nieuw stadium trad. Een model van groote beteekenis voor de techniek der opgravingen werd echter eerst verkregen, toen men het heilige gebied van Olympia blootlegde (1875—1881). Dit werk, op initiatief van den Berlijnschen historicus en topograaf *Ernst Curtius* (1814—

1896) ondernomen en door hem ook doorgevoerd, werd met de vondst van den Hermes van Praxiteles en de Nikè van Paeonius schitterend bekroond. Meerdere groote opgravingen zijn gevolgd : in Klein-Azië de steden Pergamon, Priene, Milete door de Duitschers, Ephese door de Oostenrijkers, dan het heilige gebied van Delos en Delphi door de Franschen, dat van Sparta door de Engelschen, Sardes en Korinthe door de Amerikanen. De schoonste vrucht echter, ook de eerste, van al deze ondernemingen was de ontdekking van de „myceensche” kultuur door *Heinrich Schliemann* (1822—1890), die uittrok om het Homerische Troje te vinden en daarmee een nieuwe kultuurwereld voor ons openlegde*).

§ 3. Ongeveer op den overgang van de 19e naar de 20e eeuw echter eindigt ook de specifiek Duitsche periode van de klassieke philologie, al zijn ook degenen, die deze ontwikkeling zelf maakten, zich daarvan niet terstond klaar bewust geworden. Het is een vaste wet der natuurlijke ontwikkeling, dat de leidende positie op een of ander gebied niet steeds bij hetzelfde volk kan blijven : de natuurlijke voorwaarden voor deze leiding veranderen en daarmee ook de ontwikkeling zelf. Niet, dat de katastrofe, die in politiek opzicht Duitschland trof door den wereldoorlog, daarvoor van onmiddellijke beteekenis is geweest : deze heeft slechts een ontwikkeling bespoedigd, die reeds lang te voren begonnen was. Voor de wetenschap der klassieke Oudheid ligt het begin van deze periode reeds omstreeks 1890 ; duidelijker

*) Het spreekt van zelf, dat bij de vorming der klassieke philologen tegenwoordig met al deze takken van wetenschap rekening moet worden gehouden. Maar gelet zoowel op de historische ontwikkeling, als op de logica in de zaak zelf, is het een hoogst zonderlinge eigenaardigheid van het nieuwe examenbesluit voor de Nederlandsche classici, dat daarin „klassieke taal en letterkunde” tot één vak worden samengevat, ja dat, krachtens dit besluit, een scheiding van taalwetenschap en literatuurgeschiedenis zelfs bij het doctoraal-examen in het hoofdvak niet geoorloofd is. En toch zijn hier niet alleen Grieksch en Latijn gescheiden, maar kunnen zelfs Oude Geschiedenis, Archaeologie en Philosophie der Grieken en Romeinen als zelfstandige hoofdvakken gekozen worden. Waarom dan ook niet letterkunde van Grieken en Romeinen en taalkunde van Grieken en Romeinen? De regeling, die tot heden van kracht is, schaadt zoowel het eene als het andere vak en maakt een echte, volledige wetenschappelijke opleiding daarin haast onmogelijk.

waarneembaar wordt zij eerst bij het begin dezer eeuw. Want nadat reeds tegen het midden van de 19e eeuw verloren gedeelten van de Grieksche literatuur door Egyptische papyri weer bekend waren geworden, met name eenige redevoeringen van Hypereides, worden wij sinds 1891 overstroomd met dien vloed van papyrus-teksten, die ons met een heele reeks hoogst belangrijke geschriften der klassieken hebben verrijkt: de *Politeia Athenaion* van Aristoteles, de *Mimen* van Herondas, nieuwe redevoeringen van Hypereides en nog veel meer, dat voor het eerst, vooral door den verdienstelijken arbeid van *F. G. Kenyon* te Londen, is uitgegeven. En spoedig daarna, sinds 1896-97, zijn in Egypte stelselmatige opgravingen naar papyri ondernomen, die nu in de *Oxyrhynchos*, *Tebtunis*, *Hibeh* en andere papyri, vooral door het werk van *Bernard P. Grenfell* en *Arthur S. Hunt* te Oxford, een overweldigenden rijkdom van Grieksche burgerlijke oorkonden, dateerend vanaf den tijd der Ptolemaeën, aan het licht hebben gebracht. Wanneer wij tegenwoordig het Hellenisme als levensvorm weer van nabij leeren kennen, wanneer de kloof in den ontwikkelingsweg van het Grieksche naar het Romeinsche privaatrecht overbrugd is, dan heeft de wetenschap dat op de eerste plaats te danken aan deze papyrusvondsten, die natuurlijk het eerst den heerschers over Egypte, den Engelschen, in den schoot zijn gevallen. Geen wonder, dat dientengevolge bij hen de papyruskunde als een nieuwe twijg op den ouden boom der wetenschap is geënt.

En alweer waren het de Engelschen en naast hen de Italianen, aan wie het sinds 1900 gelukt is, het kultureele centrum, dat tusschen 2000 en 1400 voor Chr. het gebied van de Aegeïsche Zee beheerschte, weer te ontdekken, en de geheimen dezer Minoïsche kultuur op Creta te ontsluiëren, wat weer voor het inzicht in de jongere myceensche kultuur der Grieken en tevens in de Homerische beschaving van beslissenden invloed is geworden. Tegen het einde van de 19e eeuw waren ook de Vereenigde Staten, van waaruit de philologen en archaeologen tot dan toe de voltooiing van hun wetenschappelijke opleiding vooral in Duitschland plachten te ontvangen, van receptiviteit tot wetenschappelijke activiteit overgegaan; en thans, nu de financieele middelen der Europeesche staten door den wereldoorlog min of meer zijn uitgeput, beginnen zij hun geweldige

financieele kracht ook te werpen op het archaeologisch onderzoek in Griekenland, dat nu eenmaal zonder belangrijke geldmiddelen niet kan worden doorgevoerd : voor het grootsche plan om het marktgebied, het oude forum zou ik mogen zeggen, van Athene op te graven, heeft de Grieksche regeering reeds haar toestemming aan de Amerikanen gegeven. Van den anderen kant stelt de fascistische regeering van Italië er haar bijzondere eer in, door kolossale opgravingen, niet alleen in het gebied der stad Rome en in Pompeii-Herculaneum, maar ook in Noord-Afrika (Leptis magna), den roem van den ouden Romeinschen naam te vergrooten. Zelfs kleinere volkeren als Holland⁴⁷), Denemarken en Zweden zijn aan deze internationale opgravingscompetitie gaan deelnemen.

Hoewel nu ook Duitsche geleerden zich met vurigen ijver op het om onderzoek roepende nieuwe materiaal hebben geworpen en de kennis, die daaruit te winnen viel, hebben verdiept, ja zelfs dikwijls het eerst hebben veroverd, zoo neemt dit toch niet weg, dat de andere volkeren, die zich de methoden, door de Duitsche wetenschap gevonden en uitgewerkt, hebben eigen gemaakt, nu op wetenschappelijk gebied mededingers zijn geworden, die iets te beteekenen hebben en ook, zoowel op het gebied van tekstuitgaven als op dat van het literair en historisch onderzoek, zich laten gelden. Om dit in te zien, behoeft men slechts de nieuwe, grootsch opgezette „Geschichte der Griechischen Literatur” (I, 1929) van *Wilhelm Schmid* (geb. 1859 : Tübingen), met haar voorgangster, de Grieksche literatuurgeschiedenis van *Wilhelm von Christ* (1831—1906 : München), vooral de eerste uitgave van 1888, te vergelijken. Zeer zeker was deze samenwerking van alle beschaafde volkeren een noodzakelijk gevolg van het feit, dat de wetenschap zich meer en meer tot een grootbedrijf⁴⁸) ontwikkelde ; reeds in de 19e eeuw was men dezen weg opgegaan door de samenwerking van de door alle groote naties te Rome en Athene gestichte archaeologische „Scholen” en Instituten ; in dezelfde richting stuwde de deelname van niet-Duitsche geleerden en landen aan de Verzameling der Grieksche en Latijnsche inschriften, aan de bewerking van de Corpora der Grieksche en Latijnsche medici, aan het tot stand komen van den Thesaurus linguae Latinae. Maar al heeft de „Association des académies”, vooral door de bemoeiingen van

Theodor Mommsen gesticht, den wereldoorlog niet overleefd, toch was het ook zonder dezen breuk al lang duidelijk geworden, dat Duitschland reeds tegen het einde van de 19e eeuw nog wel teerde op den ouden roem het leidende volk te zijn op het gebied der philologie, dat het door de kracht van zijn wetenschappelijke scholing ook nu nog op vele gebieden vooropging om de richting aan te geven; maar, wat het geheele terrein van de kennis der Oudheid aangaat, was Duitschland reeds weer de primus inter pares geworden: de philologische wetenschap was weer, zooals eens na den eersten opbloei op het keerpunt van de 15e naar de 16e eeuw, internationaal geworden.

Hierbij komt echter nog iets anders: ook de geest, die in deze wetenschap leefde, is veranderd en heeft daarmee het teekenend kenmerk verloren, dat de Deutsche negentiende-eeuwsche philologie er op had gedrukt. Als oorzaak van buiten af werkte daartoe reeds mee, dat tengevolge der verschillende archaeologische, epigraphische en ook literaire ontdekkingen, Griekenland en Rome geen geïsoleerde gebieden eener beperkt-verbrede, als klassiek vereerde kultuur meer bleken, maar dat veeleer deze afzonderlijke gebieden, wederom ten gevolge van de samenwerking tusschen de verschillende volken, zich geweldig uitbreidden en met de hun omringende wereld in nauw verband traden. Achter de poorten der historie opende zich, ook op Griekschen en Romeinschen bodem, het uitzicht op de praehistorie; nieuwe volkeren, zooals de Hethieten, traden op het tooneel en gaven geheel nieuwe inzichten in den samenhang der oudere kulturen, vooral van die der oudste tijden; het oude Oosten ontsloot meer en meer zijn geheimen en deed ook voor Griekenland problemen oprijzen, die men vroeger zelfs niet vermoeden kon, b.v. in hoever de Homerische heldenzangen door oud-Oostersche voorbeelden kunnen zijn beïnvloed; invloeden van het jongere Oosten, van Kopten, Syriërs en Arabieren op het Hellenisme en de laat-antieken en ook op de ontwikkeling van het jonge Christendom, en omgekeerd, deden ons de Grieksch-Romeinsche wereld kennen in haar verval en in haar overgang naar de eerst thans zich werkelijk voor ons openende Byzantijnsche en naar de Germaansch-Romaansche Middel-eeuwen. Kort samengevat: was het gedurende de 19e eeuw aan de klassieke philologie nog gelukt zich als een op zich zelf staande

wetenschap te handhaven door van de naast haar zich ontwikkelende speciaalvakken maar meestal geen notitie te nemen — thans is deze ban gebroken; en al mag ook elke geleerde op zich thans minder dan ooit in staat zijn, het geheele terrein van de wetenschap der Oudheid, zoo veelzijdig opgevat, te overzien, zeker is toch, dat de wetenschap der klassieke Oudheid thans slechts een gedeelte uitmaakt van het ideëel bijeenhoorend groote geheel eener algemeene wetenschap der Oudheid, waarvan men het verband tusschen de deelen niet meer over het hoofd mag zien. Schitterend voorbeeld van deze opvatting is de zeer onlangs overleden Berlijnsche historicus *Eduard Meyer* (1855—1930).

Wel bekleedt de „klassieke” Oudheid een bevoorrechte plaats in een geheel, dat dikwijls alleen interessant is, omdat het oud is : want taal, literatuur en kunst, philosophie, recht en godsdienst der beide „klassieke” volkeren hebben de Middeleeuwsche en in hooge mate ook nog onze eigen beschaving beslissend beïnvloed en daarom blijven ook deze twee „klassieke” culturen voor ons hun voorrang behouden, omdat alleen zij ook kunnen worden benut in dienst der opvoeding voor de vorming van den hedendaagschen mensch. Maar daartoe is weer een innerlijke hervorming ook der klassieke philologie noodig, die slechts dan haar invloed op den modernen tijd kan bewaren, als zij zich aan de algemeen heerschende opvattingen van de 20ste eeuw aanpast. De moderne mensch is het nuchtere rationalisme beu geworden, dat de wereld haar God en godsdienst ontnam en de zedelijke eischen eener godsdienstige wet verving door een kategorischen imperatief, dat de aesthetische waarden terugbracht tot formules van het redeneerend verstand en het geheim der persoonlijkheid uitschakelde uit de kunst en uit een materialistische opvatting der geschiedenis. En tegelijk met het rationalisme begint men ook de louter rationeele wijzen van denken en wetenschappelijk werken te verwerpen, om daarvoor een intuïtief schouwen, een invoelen en innerlijk beleven, een het wezen-grijpend konstrueeren van het historisch gebeuren in de plaats te stellen. Daarmee gaat gepaard, dat ook de aesthetische waarden der klassieke beschaving, die men, als eens in de 16e, ook in de 19e eeuw verwaarloosde, weer sterker worden belicht : moest in de 19e eeuw reeds Goethe, met wien inderdaad de onmiddellijke invloed van de klassieke literatuur op het Duitsche geestesleven

ophoudt, zich de laatste der Homeriden noemen, thans beginnen weer Deutsche literatuurkringen, zooals die rond Hoffmannsthal en Stephan George, de klassieke poëzie als voorbeeld te voelen en tot wet te verheffen.

Hiermede is de Deutsche philologie van de 19e eeuw in haar zwakste plek getroffen, die het drakenbloed van het rationalisme niet bedekken en onkwetsbaar maken kon; en hier stoot ook de nieuwe tijd aan de louter-rationalistische philologie de Hagenspeer in het hart. Het was geen toeval, dat, als eens Scaliger, zoo ook Friedrich August Wolf en Gottfried Hermann, August Böckh en Lachmann en dan ook bijna al hun leerlingen en opvolgers het eigenlijke gevoel voor poëzie misten en daarom, ook waar zij dichters behandelden, zich tevreden stelden met zuiver philologie, met tekstkritiek en conjecturen, met woord- en zaakverklaring, met echtheidsvragen en chronologie, met biographisch en historisch rangschikken. Een dichter als dichter te begrijpen, daartoe heeft nauwelijks één hunner zelfs maar een poging gedaan. Het is bijna niet te gelooven, welke verwoestingen een louter logische ontleding in de schoonste dichtwerken der Oudheid heeft aangericht, niet alleen in Homerus, maar ook in de tragici, in Hesiodus en Theocritus, in Plato en Xenophon, in Horatius en Vergilius, in Propertius en Juvenalis. Haast niet te gelooven ook de dorheid, die de meest geliefde dichterkomentaren van de 19e eeuw voor het verstaan van poëzie onbruikbaar maakt. Geen wonder, dat ook de school van een dermate mishandelde Oudheid zich begon af te wenden, dat thans het humanistisch gymnasium den beslissenden strijd om zijn bestaan moet voeren, wijl de philologische wetenschap van de 19e eeuw er meestal steenen in plaats van brood aan heeft gegeven. Het humanisme van de 20ste eeuw zal weer aesthetisch-paedagogisch zijn — of het zal er, voor de school en dus voor het leven, niet meer zijn!

De teekenen echter nemen in aantal toe, die er op wijzen, dat de geest van den modernen tijd reeds zijn intocht ook in de klassieke philologie heeft gehouden. Zeker: is men thans in echtheids- en overleveringsproblemen konservatiever geworden, dan is daarmee, helaas, nog niet gezegd, dat de geest van het rationalisme en met hem de oude methode van zuiver rationalistische kritiek reeds principieel overwonnen is. De

telkens weer opduikende nieuwe kritische Homerus-theoriën, die niet het gedicht zelf willen waardeeren, maar het ontstaan van het gedicht uit de-hemel-weet-welke denkbeeldige liederen of kleine epen of bewerkingen willen verklaren en dan denken daarmee ook het gedicht zelf nader te zijn gekomen of zelfs te hebben begrepen, bewijzen het voortwoekeren van diep-ingewortelde vooroordeelen. En toch, het is wederom geen toeval, dat juist de laatste eeuwwisseling ook voor de bestudeering van het Homerusprobleem een scherpen draai beteekent: men is er weer toe gekomen, in de allereerste plaats naar den dichter en zijn dichterlijke bedoelingen te vragen, daarbij echter af te zien van een rationalistische ontleding van het gedicht, omdat men begrepen heeft, dat rationalisme en poëzie incommensurabele grootheden zijn. Ook al houden in Duitschland, het oude land der rationalisten, de stemmen van beide partijen elkaar nog ongeveer in evenwicht en al klinkt daar nog dikwijls luid de stentorstem van de oude garde, toch valt het niet meer te ontkennen, dat thans de strijdleus van de „Unitariërs”: „Terug — niet naar Lachmann, maar naar Herder!” steeds breeder scharen den strijd onder hùn vaandel doet voeren. Buiten de Duitsche grenzen hebben, afgezien van een door George Grote geleide Engelsche richting, de naties steeds sceptisch tegenover de kritische Homerus-analyse gestaan, omdat zij te veel aesthetischen aanleg hadden, om het Duitsche rationalisme in zijn vollen omvang in zich op te nemen.

Hoe ten slotte deze wetenschappelijke strijd, die zoowel wat de methode betreft als van het standpunt der kultuurgeschiedenis gezien, van de grootste beteekenis is, zal afloopen, kan voor niemand, die op de geschiedenis onzer wetenschap een historischen kijk heeft, twijfelachtig zijn: de rationeele methode en daarmee ook de rationeele philologie van de 19e eeuw zal haar beteekenis behouden voor al die gebieden, welke voor een rationeele behandeling in aanmerking komen. Maar wat de sferen betreft, waar de scheppende persoonlijkheid heerscht, daar zal het logicisme voor een aan- en doorvoelend aesthetisme moeten wijken. Deze beide gebieden af te bakenen en de voor beide geldende methoden van onderzoek te bepalen, zal de eerste en voornaamste taak zijn voor de philologie van de 20ste eeuw, die ook aan de niet zuiver-en-alleen rationeele krachten, die

zoowel bij het artistieke scheppen als in het wereldgebeuren een rol spelen, hun rechten hergeven zal.

Sinds den aanvang der 20ste eeuw uiterlijk en innerlijk hervormd, staat dus nu de klassieke philologie niet meer voor ons als een specifieke Duitsche en specifiek rationalistische wetenschap; veeleer is zij, zonder dat een bepaald volk een markante leiderspositie inneemt, weer iets geworden, dat geheel de westersch georiënteerde kultuurwereld ter harte gaat. Daarmede is ook in het tweede tijdvak van onze wetenschap in de nieuwere tijden duidelijk een derde periode afgeteekend, zoodat thans ook hier, evenals in het eerste tijdvak, op een periode van opkomst een tweede volgt van bloei en daarop weer een derde, een slotperiode: slechts met dit verschil, dat in het eerste tijdvak de internationale periode in het midden, bij het tweede op het einde valt, de beperking tot enkele leiding gevende volkeren echter bij het eerste in het begin en aan het einde, bij het tweede in het begin en in het midden. Aan de Hollandsche philologie is daarbij de benijdenswaardige taak ten deel gevallen bij het verbinden van de twee perioden van bloei een leidende positie te hebben ingenomen. Zal, nu wij naar het einde gaan van het tweede tijdvak, waarin onze wetenschap weer internationaal is geworden, een nog grootere bloei volgen, of, zooals in het eerste tijdvak, een tijd van vervlakkende achteruitgang? Wij weten het niet. Ondanks allen vooruitgang, door de grootbedrijfsorganisatie van onze wetenschap mogelijk gemaakt, wijzen toch sommige teekenen er onloochenbaar op, dat onze kracht aan het afnemen is, zooals trouwens in het algemeen de voortdurend toenemende materialiseering en mechaniseering van het leven iedere hoogere kultuur bedreigt. Moge in dezen strijd, waar het lot van de Europeesche beschaving van afhangt, de klassieke kultuur ook voor de toekomst in staat blijken, de menschheid op te voeren tot een edeler, een rijker, een schooner leven!

NOTEN.

Het materiaal van de hier gegeven beschouwingen vindt men in hoofdzak in de hier onder genoemde werken, die echter, voor zoover de geschiedenis der philologie betreft, niet verder zijn gekomen dan een schematische behandeling van de afzonderlijke eeuwen en van de ontwikkeling in de afzonderlijke landen, waarbij dan nog vooral het biographische op den voorgrond staat. Een werkelijke geschiedenis der philologie is altijd nog een vrome wensch onzer wetenschap.

John Edwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*. Vol. II en III, Cambridge 1908.

Alfred Gudeman, *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie* 2. Leipzig 1909.

Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff, *Geschichte der Philologie: Einleitung in die Altertumswissenschaft* . . . von A. Gercke und Ed. Norden I, 1. Leipzig en Berlijn 1921.

Emile Egger, *L'Hellénisme en France*. 2 Dl., Parijs 1869.

Lucian Müller, *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden*. Leipzig 1869 (onvoldoende).

Conrad Bursian, *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 2 Dl., München en Leipzig 1883.

Karl Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt: Das Erbe der Alten IX/X*. 2 Dl., Leipzig 1914—1924.

Friedrich Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht. Derde druk, bewerkt door R. Lehmann, 2 Dl., Leipzig 1919—1921.

Theobald Ziegler, *Geschichte der Pädagogik mit besonderer Rücksicht auf das höhere Unterrichtswesen* 4. München 1917.

Verder mijn eigen boek: Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart. Im Rahmen einer Allgemeinen Geschichte des griechischen Unterrichts. 2 Dl., Paderborn 1930—1931.

Ik citeer deze werken alleen met den naam van den schrijver, resp. als „Schulaussprache“.

1. Borinski I, pag 32 en 119.

2. Borinski I, pag. 101.

3. v. Wilamowitz, pag. 10.
4. Schulaussprache, pag. 20 vlgg.
5. Schulaussprache, pag. 48 vlgg.
6. Borinski I, pag. 219, vgl. Sandys II, pag. 134 vlg.
7. De eerste gedrukte klassieke auteur was een uitgave van Cicero's *De officiis* en *Paradoxa* door Fust en Schöffler in Mainz 1465; in diezelfde tijd kwamen ook Duitse boekdrukkers naar Subiaco en Rome en brachten daarheen hunne kunst mee.
8. Schulaussprache, pag. 21 vlgg.
9. Schulaussprache, pag. 79 vlgg.
10. Schulaussprache, pag. 141 vlg.
11. „Quaecumque ab Aristotele dicta sunt, commenticia esse”, vgl. Ziegler, pag. 114.
12. v. Wilamowitz, pag. 25.
13. Paulsen I, pag. 71 vlg.
14. Deventer behoorde vroeger kerkelijk tot het diocees Münster. De vroegere indeeling van het tegenwoordige Holland in de diocesen Utrecht, Keulen, Münster en Luik is ook voor de kultureele samenhang van zeer groot gewicht.
15. Sandys II, pag. 259.
16. Schulaussprache, pag. 93 vlgg.
17. Sandys II, pag. 220 met 342.
18. Schulaussprache, pag. 343 vgl. met 417.
19. Vgl. mijn „Homerische Poetik I. Das Homerproblem in der Gegenwart”. Würzburg 1921 pag. 1, met *Georg Finsler*, „Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe”. Leipzig en Berlijn 1912, pag. 42 vlgg., 65 vlgg., 78 vlgg.
20. Sandys II, pag. 153 vlg. en v. Wilamowitz, pag. 17.
21. Borinski I, pag. 222 en 233.
22. Finsler t.a.p. pag. 167 vlg. met 180 vlgg.
23. v. Wilamowitz, pag. 23.
24. Schulaussprache, pag. 172 vlgg., 298 vlgg., 347 vlgg., 91 vlg.
25. Schulaussprache, pag. 372 vlg. en 224 vlg.
26. Egger I, pag. 455 met Sandys II, pag. 290.
27. Schulaussprache, pag. 232 vlgg. en 513 vlgg.
28. Dit blijkt zelfs nog uit de grenzen van het tegenwoordige „henninische” gebied, namelijk Nederland, België en Engeland. Zie verder hierover „Schulaussprache”, passim.
29. v. Wilamowitz, pag. 31.
30. Schulaussprache, pag. 268 vlgg.
31. Schulaussprache, pag. 433 vlgg. naar *Walter Ring*, *Geschichte der Universität Duisburg*, Duisburg 1920.
32. v. Wilamowitz, pag. 34.
33. Gudeman, pag. 201.
34. v. Wilamowitz, pag. 43.
35. Schulaussprache, pag. 392 aanm. 2.
36. L. Müller, pag. 76 vlg.

37. Deze „collationes” zijn kort geleden door L. Laurand teruggevonden.
 38. L. Müller, pag. 77 vgl.
 39. v. Wilamowitz, pag. 39.
 40. Schulaussprache, pag. 617 vlgg.
 41. v. Wilamowitz, pag. 39.
 42. Vgl. mijn „Homerische Poetik” I, pag. 5 vlgg. met 129 vlg.
 43. Bursian, pag. 670.
 44. Toch is ook op dit gebied nog veel te doen en het kan den tekstphilologen nog gedurende eenige generaties werk geven.
 45. Gudeman, pag. 240.
 46. Vgl. *Adolf Michaelis*, „Ein Jahrhundert kunstarchäologischer Entdeckungen”², Leipzig 1908.
 47. Door de opgravingen van *W. Vollgraff* (Utrecht) in Argos.
 48. v. Wilamowitz, pag. 71.
-